

Anmeldelser

Inger Lindell (udg.): En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CXIV. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala 2011. 133 sider, 150 svenske kr. ISBN 978-91-85352-88-3.

Af interesse også for den danske ordsprogsforskning er en middelalderlig svensk ordsprogssamling i et samlingshåndskrift i den Palmskiöldska samling på Uppsala universitetsbibliotek (Cod. Ups. Palmskiöld 405). Samlingen blev første gang udgivet af Henrik Reuterdaahl i 1840 under titlen *Gamla ordspråk på latin och swenska* og derefter 1889-94 af Axel Kock og Carl af Petersens i deres *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk*, I-II. Nu er samlingen så under titlen *En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska* udgivet for tredje gang af Inger Lindell (herefter: IL).

Henrik Reuterdahls udgave har i dag kun interesse som den, der bragte samlingen til offentlighedens kendskab i en for sin tid forsvarlig udgave. Allerede Reuterdaahl fandt under arbejdet med samlingen ud af, at den »stod i det nærmeste sammanhang« med den danske Peder Låle-samling. Han giver i sin indledning en udmærket oversigt over og karakteristik af de danske udgaver af Peder Låle og har derefter en lang sammenligning mellem de danske redaktioner og den svenske. Han konkluderer, at den svenske samling er en bearbejdelse af den danske, men i en ældre form end den overleverede.

Axel Kock og Carl af Petersens *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk* (herefter: ÖLM), I-II, 1889-94, er en udgave af »Peder Låles ordspråk og en motsvarende svensk samling«. Den var længe standardudgaven for studiet af de danske Peder Låle-redaktioner og af den svenske modsvarighed. Udgavens første bind indeholder efter en længere indledning teksterne. Først de danske redaktioner, der gengives efter 1506-trykket af Peder Låle med varianter fra 1508- og 1515-trykket og med henvisninger til numrene i den svenske samling; derefter kommer den svenske samling med henvisninger til numrene i den danske samling. Hermed var der tilvejebragt et udmærket hjælpemiddel for sammenlignende studier af de forskellige tekstkilder til Peder Låle-samlingen og -overleveringen. I bind II har Axel Kock kommentarer til de enkelte ordsprog, både de latinske, de danske og de svenske, med inddragelse af et rigt parallelmateriale fra bl.a. de øvrige nordiske ordsprog og ordsprogssamlinger.

For de danske redaktioners vedkommende er ÖLM afløst af en ny standardudgave, nemlig udgivelsen af de forskellige danske tekstkilder til Peder Låle i *Danmarks gamle Ordsprog* (herefter DgO), I:1-2, 1979. Hertil kommer de hjælpemid-

ler, som internettet i dag kan tilbyde Peder Låle-forskningen. De trykte udgaver af Peder Låle (herefter PL) fra 1506, 1508 og 1515 kan i dag bese i digitaliserede udgaver af de eksemplarer, der findes på Det Kongelige Bibliotek, i basen *Early European Books*. Og da PL A (1506) i DgO kun bringes i faksimile, kan udgaven med fordel suppleres med teksten i *Studér Middelalder på Nettet* i både faksimile og transskription med vedføjet tekstkritisk apparat.

Mens de danske redaktioner i tekstbindet af ÖLM er blevet overflødiggjort af udgivelsen af samtlige danske tekstkilder i DgO i faksimile og for PL B's vedkommende (Christiern Pedersen 1515) også i transskription og oversættelse af den latinske tekst, er det straks mere diskutabelt om udgivelsen af den svenske samling har fundet sin afløser med IL's udgave af håndskriftet.

Den fornsvenske ordsprogssamling er en overførsel af den danske Peder Låle-samling til svensk. Den betegnes normalt i forskningen med signaturforkortelsen PL S eller blot S. Samlingen er på palæografisk grundlag dateret til første halvdel af 1400-tallet. Den Peder Låle-samling, der har foreligget for skriveren, har på en række punkter repræsenteret en redaktion af Peder Låle, der har bevaret nogle oprindelige træk, som hverken findes i det bevarede danske håndskriftfragment eller i de tre trykte udgaver. S har derfor bl.a. betydning for bestemmelsen af den oprindelige rækkefølge af ordsprogene inden for de enkelte bogstaver; jf. Hans Brix' *Analyser og Problemer*, V, 1940 og John Kousgård Sørensen i *Studier i dansk dialektologi og sproghistorie*, 1971.

Den svenske ordsprogssamling foreligger i et håndskrift, der afspejler samlingens tilblivelseshistorie fra en middelalderlig skriver (hånd 1) skrev selve teksten med de mange latinsk-svenske ordsprogpar til den form, denne tekst har efter at flere middelalderlige skrivere (hånd 2-5) har foretaget rettelser og tilføjelser i den oprindelige tekst. I håndskriftet findes også spor efter en eller flere eftermiddelalderlige hænder.

I ordsprogsparrerne er det latinske ordsprog skrevet først; derefter følger det svenske. Det latinske ordsprog er rykket ind på linjen. Ved mellemrum er ordsprogene inddelt i afsnit med samme begyndelsesbogstav. Som yderligere markering af nyt afsnit er der initial ved første ordsprog under bogstavet.

En af de middelalderlige hænder har nummereret siderne i fire serier: a1-a35, b1-b22, c1-c17 og d1-d8. Sandsynligvis den samme hånd har på hver side i venstre margin indført et *a* øverst og et *b* på midten af siden.

En eftermiddelalderlig hånd har nummereret de svenske ordsprog; indimellem er der fejl i nummereringen. Samme hånd har i marginen med et »vide« henvist til steder senere i håndskriftet, hvor samme svenske ordsprog forekommer.

Den svenske ordsprogssamling kan ikke studeres isoleret, men må ses i forhold til den samlede Peder Låle-overlevering. Om denne giver Iver Kjær det hidtil fyldigste og bedste bidrag i sin efterskrift til DgO I:2, der bygger på og viderefører hans årelange ordsprogsforskning og beskæftigelse med Peder Låle-samlingen. Som kilder til Peder Låle anfører Iver Kjær følgende tekster:

1. et middelalderligt dansk håndskriftfragment (PL H)
2. et middelalderligt svensk håndskrift (PL S)
3. et Ghemen-tryk fra 1506 (PL A)
4. et Ghemen-tryk fra 1508 (PL Aa)
5. en udgave Paris 1515 ved Christiern Pedersen (PL B).

Iver Kjær fastslår, at det på baggrund af disse kilder ikke er muligt at rekonstruere den oprindelige samlings tekst (den »oprindelige« Peder Låle); det er højst muligt at se dele af Peder Låles teksthistorie. Det er der to grunde til; dels har Peder Låle i århundreder været »en levende tekst i stadig udvikling og forandring«, dels ligger der mellem »den ukendte original« og håndskriftfragmentet (PL H) »flere ukendte mellemlid, hvor skrivere og interpolatorer har virket«. At fokus er på Peder Låle som en dynamisk tekst i den skriftlige danske ordsprogstradition, har i DgO fået den konsekvens, at PL B er blevet tildelt en hovedrolle som den redaktion, der har været dominerende i perioden fra 1515 til o. 1700, og at også Hans Skonnings udgave fra 1614 med kun de danske ordsprog er medtaget, selv om den er værdiløs som tekstkilde, da den blot bygger på PL B. Den er imidlertid en del af Peder Låles teksthistorie; hans ordsprogsformer og -omtolkninger er vandret videre i både den skriftlige og den mundtlige ordsprogstradition. Når udgaven derimod ikke medtager det svenske middelalderlige håndskrift, begrundes det med, at DgO kun er forpligtet på den *danske* ordsprogstradition. Og til den hører efter Iver Kjærs vurdering PL S kun »indirekte«.

For Peder Låle-forskningen ville det have været en fordel, at også PL S havde fået sin plads i udgaven, men udeladelsen er delvis forståelig ud fra det syn på ordsprogstraditionen og på samlingsernes rolle i den, som ligger bag DgO. Et rimeligt argument for at have medtaget PL S i DgO kunne dog være, at selv om den kun »indirekte« hører til den danske ordsprogstradition, så vidner den om en tabt dansk redaktion af Peder Låle, som ligger bag overførelsen af samlingen til svensk. Forholdet til denne tabte redaktion er imidlertid ikke undersøgt, hvad der for Iver Kjær er endnu en grund til ikke at medtage PL S i DgO. Den udgør dog en tidlig redaktion af Peder Låle-samlingen, som ellers kun er overleveret i »tilfældige, spredte og fragmentariske fikseringer«.

Selv om man altså har valgt ikke at medtage PL S i DgO, så får samlingen dog en fyldig karakteristik og indgår bl.a. sammen med PL H i Iver Kjærs overvejelser over Peder Låle-samlingens datering. H kan sprogligt og palæografisk dateres til ca. 1450 og S som nævnt til 1400-tallets første halvdel. Men hverken H eller S nævner navnet Peder Låle. Det gør derimod et latinsk-svenske glossarium, der dateres til 1440'rne. En samling med navnet Peder Låle har altså eksisteret i 1440'rne. Fra 1440'erne til »før udgangen af 1300-tallet« når Iver Kjær ved med Marius Kristensen at antage, at glossariets bearbejder har kendt Peder Låle-samlingen fra sin skoletid o. 1420-30, og ved at operere med en idé om »kulturelementers langsomme udbredelse i datidens Norden«.

PL S nævner som sagt ikke navnet Peder Låle, men der er ingen tvivl om, at der er tale om »en overførsel til svensk af en tabt dansk redaktion af *Peder Låle*«. Om håndskriftet bygger direkte på en dansk redaktion af samlingen, eller om der har været tale om et eller flere svenske mellemlid, kan ikke afgøres. Overførslen til svensk er sket mellem PL-samlingens første redaktion og tidspunktet for håndskriftets datering på palæografisk grundlag.

PL S indeholder 1089 latinsk-svenske ordsprogpar; de 1078 indgår også i de bevarede danske redaktioner. Det giver 11 ordsprogpar, som kun forekommer i den svenske samling. Af de danske samlingers ca. 1200 latinsk-danske ordsprogpar har den svenske samling de 1078. Det giver ca. 125 ordsprogpar, som kun forekommer i de danske redaktioner. Forskellen kan forklares på to måder:

1. ordsprogsparene er indkommet i de danske redaktioner efter overførslen til svensk
2. ordsprogsparene er af formelle eller indholdsmæssige grunde udeladt af den svenske bearbejder.

Overførslen af de latinske ordsprog er sket stort set uændret. Om de danske ordsprog gælder, at de »i de fleste tilfælde er oversat til svensk, i nogle tilfælde erstattet af svenske ordsprog«.

Iver Kjær synes at betragte de svenske ordsprog som oversættelser fra dansk i de tilfælde, hvor der ikke er de store verbale forskelle. Det er et synspunkt, der kan diskuteres; selv om der er tale om verbal overensstemmelse, kan ordsproget jo godt have foreligget på svensk også. Men det giver kildematerialet kun få muligheder for at sandsynliggøre. Mere fast grund under fødderne er der måske ved de afvigende formuleringer, især hvis disse formuleringer kan træffes i andre, helst tidligere, kilder.

Iver Kjær savner »en nærmere undersøgelse af oversættelsesteknikken« i PL S. Først med en sådan undersøgelse kan der siges noget om »indhold, rækkefølge og ordlyd af den tabte danske redaktion, som må ligge bag S«.

Som det vil være fremgået af redegørelsen for behandlingen i DgO af S i forhold til den danske Peder Låle-tradition, har samlingen her ikke selvstændig interesse, men vurderes ud fra dens bidrag til den teksthistorie, som den er en del af. Anderledes stiller forholdet sig mellem den svenske samling og de danske redaktioner, hvis man i stedet fokuserer på den svenske samling, dens egenart, tilblivelse og funktion på svensk grund. Her bliver den danske Peder Låle-overlevering den nødvendige baggrund for overvejelser om håndskriftets forhold til den samling, der har været skriverens (afskriverens og bearbejderens) forlæg.

Med tanke bl.a. på S's betydning for den danske Peder Låle-forskning er det glædeligt, at samlingen nu på ny er udgivet med en fyldig indledning, hvor man som dansk læser forventer at finde besvaret nogle af de spørgsmål om den svenske samlingens forhold til den danske, som Iver Kjær måtte nøjes med at give et foreløbigt svar på. Med hans grundige undersøgelse af de danske redaktioner

skulle der være noget at bygge videre på. På dette punkt indfries forventningerne imidlertid ikke.

I en kort oversigt over ordsprogsforskningen fremhæver IL artiklerne i tidskriftet *Proverbium* (1984ff.). Den nordiske ordsprogsforskning siges at have været »livlig« omkring 1900, »men den tycks därefter ha avstannat«. Som eksempel på nutidig nordisk ordsprogsforskning nævnes kun en svensk studie af idiomier fra 2004. IL har åbenbart ikke kendskab til den danske ordsprogsforskning, som har givet flere værdifulde bidrag til bl.a. Peder Låle-forskningen. At hun ikke har haft kendskab til eller har valgt ikke at bruge udgaven af Peder Låle i DgO og efterskriftens redegørelse for samlingen, herunder den svenske tekstkilde, er uforståeligt.

I afsnittet om »Medeltida ordspråkssamlingar i Norden« nævner IL, at der foruden det udgivne håndskrift findes den islandske *Målsháttakvæði* (o. 1200) og Peder Låles samling. Om Peder Låle ved hun, at han levede i 1300-tallet, at han var »en bildad man« og havde en højere præsteuddannelse. Hun nævner også tilnavnet *legista* og formodningen om, at han har været provst i Roskilde. Hendes kilde til disse oplysninger er ÖLM, hvorfra hun bl.a. kritikløst overtager formodningen om, at *legista* »betyder att han var utbildad i civil rätt«. Som Iver Kjær overbevisende har påpeget, er den juridiske profession en misforståelse af ordet *legista* (fra 1515-trykket), der ikke går på personen Peder Låle, men på den samling, der bærer hans navn. Gengivelsen af oplysningerne i ÖLM afslutter IL med konstateringen: »För övrigt är ingenting känt om honom«. Igen må jeg undre mig over IL's manglende kendskab til og brug af den danske ordsprogsforskning. Det er da rigtigt, at vi ikke ved meget om Peder Låle, men det havde dog været værd at nævne Iver Kjærs hypotese om, at samlingens kompilator er identisk med en subdiakon i Odense stift, Peder Nielsen Låle, der i begyndelsen af 1330'erne var sendebud til pavestolen i Avignon. Iver Kjærs godt underbyggede hypotese er senest fyldigt behandlet i efterskriften til DgO I:2, hvor de af IL refererede oplysninger ses som udtryk for, at Peder Låle er blevet en sagfigur.

Om forholdet mellem den danske Peder Låle-samling og den fornsvenske samling skriver IL, at skriveren har haft den danske samling som »förebild«, hvad der for mig er en ret så kraftig og misvisende nedtoning af forholdet til den samling, som en svensker har overført og bearbejdet fra dansk til svensk. Udtalelsen om Peder Låle som »förebild« gælder kun samlingens svenske ordsprog. Om de latinske ordsprog skriver IL med et lille og unødvendigt forbehold, at de »mycket troligt« er afskrevet fra Peder Låles samling.

Om formålet med Peder Låle-samlingen skriver IL, at det utvivlsomt har været pædagogisk; samlingen har været anvendt ved latinundervisningen. Det gælder imidlertid ifølge hende dog kun de nu med undtagelse af H tabte håndskrifter. Om de trykte udgaver skriver IL, at de »har sannolikt inte brukats i undervisningssyfte«. Her er Iver Kjærs vurdering af de trykte udgavers formål den rimeligste. Om PL A skriver han, at den »har først og fremmest været beregnet på brug i katedralskolerne«, men også kan tænkes at have været anvendt »ved den

elementære universitetsundervisning«. Om PL B har været beregnet for skoleundervisningen, er Iver Kjær straks mere tvivlende overfor. Han anser det for mere rimeligt »at anskue udgivelsen i kontekst med Christiern Pedersens øvrige bestræbelser i disse år på at gøre vigtige litterære monumenter fra den nationale fortid tilgængelige og kendte for det internationale læsende publikum«. At samlingen i første halvdel af 1500-tallet har været under kritik, fremgår af en skoleordinans fra 1521 og af et skrift af Christiern Pedersen selv fra 1531. Samlingen har derefter mistet sin funktion som skolebog, hvad der er baggrunden for sognepræstens klage i Hans Christensen Sthens *Kort Vending* (skrevet før 1581).

Om forholdet mellem de latinske og de nordiske ordsprog skriver IL: »I regel utgör de latinska ordspråken översättningar från nordiska språk men några är i stället primärt avfattade på latin«. Denne sikre opfattelse af forholdet mellem de latinske og de nordiske ordsprog deles ikke af Iver Kjær, der i DgO I,2 skriver, at »problemerne er langt fra afklarede«. IL har her overtaget Axel Kocks opfattelse, som imidlertid kun er en af de mange modstridende opfattelser, som Iver Kjær refererer og diskuterer i DgO I,2. Han konkluderer, at der er tale om »tre relationsmuligheder mellem de danske og de latinske ordsprog«, og at alle tre typer er repræsenteret i samlingen uden at det er muligt at afgøre, »hvilken der er den dominerende eller den oprindelige«. De tre relationsmuligheder er:

1. »det danske ordsprog er primært og det latinske en oversættelse af det danske«
2. »det latinske ordsprog er primært og det danske en oversættelse af det latinske«
3. »både det danske og det latinske ordsprog har haft selvstændig eksistens for sammenkoblingen«.

At »några är i stället primärt avfattade på latin« har IL kunnet læse i Iver Kjærs undersøgelse fra *ARV*, 18-19, 1962-63, af forholdet mellem Peder Låle og håndskriftet Cod. Basil. A.XI.67; den er medtaget i hendes litteraturliste. Af Iver Kjærs undersøgelse fremgår det, at 59 af de latinske ordsprog er resultat af »brug af skriftlige kilder«. Om de øvrige latinske ordsprog tør Iver Kjær ikke udtale sig mere sikkert, men nøjes med at operere med de tre nævnte relationsmuligheder.

IL har også en bemærkning om udgaver af Peder Låle efter udgaverne 1506, 1508 og 1515. Hun skriver:

Låles ordspråkssamling fortsatte att tryckas även efter 1500-talet. Under åren 1682-1688 trycktes den på Peder Syvs initiativ under titeln *Almindelige* [!] *Danske Ordsproge og korte Lærdomme*. Den har utgivits främst för sitt kulturhistoriska värde.

At Låle-samlingen tryktes efter 1500-tallet er rigtigt, men det er ikke Peder Syvs samling (I-II, 1682-88), der er en Peder Låle-udgave. Derimod udgav Hans Skon-

ning som nævnt i 1614 en samling med de danske Peder Låle-ordsprog. 1614-udgaven er tabt, men der er udgaver bevaret fra 1626 og 1703; de er udgivet i DgO I. Nok er Peder Låle blandt Syvs mange kilder, men at kalde den en Peder Låle-udgave er ikke alene misvisende, men forkert. »Peder Låle-ordsprogene er meget tæt udnyttet«, skriver John Kousgård Sørensen i DgO VII:2, men da Peder Syvs to samlinger har over 15.000 ordsprog er de ca. 1200 ordsprog fra Peder Låle kun en ringe del af den samlede mængde ordsprog, der fra mange forskellige kilder af Syv er ordnet i emnegrupper.

I IL's litteraturliste er medtaget DgO VII:1, der gengiver første del af Syvs samling i faksimile; blot et blik på udgaven ville have afsløret, at der ikke er tale om en Peder Låle-udgave. Og havde Inger Lindell benyttet DgO VII:2 med John Kousgård Sørensens efterskrift, ville redegørelsen for samlingen og dens kilder have forhindret hendes opfattelse af Peders Syvs ordsprogssamling.

Efter afsnittet om »Medeltida ordspråkssamlingar i Norden« følger et afsnit om »Den svenska ordspråkssamlingen«. Her fastslås det igen, at Peder Låle har været »förebilden för den svenska medeltida ordspråkssamlingen«. Som belæg for denne opfattelse nævner IL ligheden i den grafiske udformning mellem S og H, der tyder på, at skriveren af S »har haft den forndanska samlingen som förlaga«. Her må man undre sig over, at den verbale overensstemmelse og overensstemmelsen i rækkefølge ikke anføres; disse overensstemmelser er dog grund nok til at hævde, at den svenske samling er overført fra dansk til svensk. Mens de latinske ordsprog er de samme, siges det om de svenske ordsprog, at de med få undtagelser ikke er oversættelser fra dansk, men »de fornsvenska motsvarigheterna«. Som autoritet henvises her til Aage Hansens bog *Om Peder Låles danske Ordsprog* (1991), hvor det om overførslen af samlingen fra dansk til svensk hedder, at

Den der har overført samlingen til svensk har uændret brugt de svenske forsåvidt de fandtes, og det gjorde de i de fleste tilfælde. De øvrige danske har han erstattet med svenske af et nærliggende indhold eller han har lavet en (mer eller mindre ordsprogsagtig) oversættelse af latinen.

At dette synspunkt ikke står alene, fremgår af Iver Kjærs ovenfor citerede udtalelse om, at de fleste af ordsprogene er oversat fra dansk til svensk. Her er der brug for en nærmere sammenlignende undersøgelse af forholdet mellem de danske og de svenske ordsprog.

Kigger man isoleret på de svenske ordsprog uden at tage hensyn til de danske modsvarigheder kan opfattelsen af den svenske skrifters arbejde med samlingen blive ret så misvisende. Nr. 665 ser IL således som »ett exempel på att skrivaren har återgivit det ordspråk som han var bekant med«. Begrundelsen er, at den fornsvenske formulering ikke er i overensstemmelse med den latinske version. Ræsonnementet er i og for sig rimeligt nok, men bliver uden betydning for karakteristikken af den svenske skriver, da den svenske version her er i overensstemmelse med den danske!

Om både de danske og de svenske ordsprog skriver IL, at de har været i mundtlig tradition i hele Norden. Lad mig mod den opfattelse endnu engang anføre Iver Kjær, der i DgO I:2 skriver: »Peder Låles forhold til den mundtlige nordiske ordsprogstradition kan på grund af kildematerialets sparsomhed vanskeligt afklares«.

Kildematerialet til en mundtlig nordisk ordsprogstradition før Peder Låle er meget lille. Og forekomsten af Peder Låle-ordsprog i senere samlinger og fra den senere mundtlige ordsprogstradition kan skyldes indflydelse fra Peder Låle-samlingerne. Det er derfor ikke muligt at slutte, at ordsprogene i S (og i den danske Peder Låle) har »varit välkända för den medeltida språkbrukaren«, og at »de ingick i det vardagliga samtalet«. Det ved vi intet om! Og vi har ikke det materiale, der vil kunne opklare spørgsmålet.

Ud fra forestillingen om, at den svenske samlings ordsprog ikke er oversættelser af danske ordsprog, men svenske ordsprog kendt fra den mundtlige tradition, anfører IL kun få eksempler på en overførsel fra dansk til svensk. At nogle af de juridiske ordsprog ikke findes i de svenske landskabslove, men kun i Jyske Lov, får hende dog til at hævde, »att just dessa ordspråk är översatta till fornsvenska«.

Et par steder i indledningen begrundes IL nyudgivelsen af den svenske ordsprogssamling med bemærkninger, der giver et slags program for både den nye tekstgengivelse og for mulighederne for at udnytte denne i forskningen. Helt i begyndelsen af indledningen hedder det:

Ordspråkssamlingen har publicerats två gånger under 1800-talet men ges nu ut igen med nyfilologiska utgångspunkter som innebär att den presenteras så nära handskriften som möjligt, för att det skal framgå hur texten uppfattades av sina medeltida läsare.

De fleste håndskriftudgivelser har valget mellem en filologisk udgivelse på grundlag af flere håndskrifter eller udgivelsen af ét håndskrift som grundtekst. Et sådant valg har det ikke været nødvendigt at foretage her, da samlingen kun er overleveret i ét håndskrift. Glosen *nyfilologisk* synes altså for IL blot at indebære en udgave så tæt på håndskriftet som muligt. Og her adskiller hun sig i princippet ikke fra de to tidligere udgaver. I et senere afsnit om »En håndskrifts historia« siger IL da også om udgaven i ÖLM, at den »følger håndskriftstexten väl«, dvs. er en tilfredsstillende filologisk tekstudgave. Hvad der motiverer en nyudgave er imidlertid for IL, at udgaven i ÖLM skjuler »information om håndskriftens produktion och reception«. Udtalelsen om produktion og reception hænger selvfølgelig sammen med de tidligere nævnte »nyfilologiska utgångspunkter«. Da teksten allerede i ÖLM præsenteres nøje efter håndskriftet, bliver det afgørende for vurderingen af IL's udgave, om den er i stand til at bringe os endnu tættere på håndskriftet, så vi dermed får mulighed for at få oplysninger om tekstens tilblivelse og om »hur texten uppfattades av sina medeltida läsare«.

IL giver i indledningens s. 16-17 en kort og klar håndskriftbeskrivelse med bl.a. de oplysninger om håndskriftet og samlingen, som er nævnt tidligere i anmeldelsen. Vil man have nærmere besked om håndskrift, samling og de forskellige hænders bidrag, er det dog stadig nødvendigt at konsultere indledningen til ÖLM.

Som Figur 1 bringer IL en gengivelse af et mindre afsnit fra håndskriftet, hvor den tidligere omtalte underinddeling i ordsprog med samme begyndelsesbogstav kan ses. Hendes gengivelser af mindre afsnit fra håndskriftet er en absolut gevinst ved udgaven. Andre eksempler ses i afsnittene om »Ordspråkssamlingens funktion« (s. 18-21) og »Utgivningsprinciper« (s. 44-47).

I forbindelse med håndskriftbeskrivelsen er der også en bemærkning om forholdet mellem den fornsvenske samling og de danske Peder Låle-redaktioner. Her nævnes med henvisning til Aage Hansens ovenfor omtalte bog *Om Peder Laales danske ordsprog*, 1991, at seks af de svenske ordsprog savnes i de danske samlinger. At numrene, der er overtaget fra Aage Hansen og henviser til numrene i ÖLM, ikke svarer til nummereringen i hendes egen udgave, gør det imidlertid ikke nemt for læseren at se, hvilke ordsprog det drejer sig om. Her er det igen nødvendigt at gå til ÖLM, der brugervenligt bringer begge nummereringer.

I indledningens sidste afsnit redegør IL for sine »Utgivningsprinciper« (s. 44-47). Hun følger i transskriptionen håndskriftet »så långt det är möjligt«. I overensstemmelse med god filologisk praksis er håndskriftet gengivet bogstav-, tegn- og linjeret, hvad der også er tilfældet i ÖLM. Det nye ved IL's udgave er, at udgaven også er sideret, hvad der absolut er en fordel, men sideskiftene er selvfølgelig også angivet i ÖLM.

Samlingens latinsk-svenske ordsprogpar er skrevet af én hovedhånd, men desuden forekommer tilskrifter af fire andre middelalderlige hænder, og der er også eftermiddelalderlige indgreb. At håndskriftet således har flere kronologiske lag indebærer, at en udgiver må træffe et valg. IL har valgt at gengive teksten »såsom den ser ut efter olika ingrepp«. Altså den endelige tekst. Der er ingen overvejelser over den anden mulighed, nemlig at gengive teksten som den oprindeligt så ud, dvs. hånd 1's tekst (med de rettelser, hånd 1 har foretaget under (in scribendo) og efter indskrivningen). Der er fordele og ulemper ved begge fremgangsmåder, og IL's valg forekommer fornuftigt og er i øvrigt det samme, som de to tidligere udgivere har foretaget.

Med valget af den seneste og endelige tekst som tekstetableringens grundtekst er der sket en sammenblanding af flere hænder og flere kronologiske lag, men et apparat nederst på siden gør det muligt at følge tekstens tilblivelseshistorie med de forskellige hænder og faser.

IL har afholdt sig fra at rette i den valgte grundtekst og har heller ikke bemærket fejlene i noter; her adskiller hun sig fra ÖLM, der heller ikke retter fejl, men med et »så« i noterne markerer dem. Kun i nr. 105 har fejlen, hvor ordsproget burde have haft ordet *fisk*, ikke undgået et udråbstegn (»fikh[!]«). I apparatet nederst på siderne er de forskellige hænders »rättelser och upprepning av ord och

fraser« registreret efter et system af François Masais. Der anvendes følgende tegn:

[]:	suppression (sletning ved overstregning, gennemstregning, underprikning eller udradering)
∧:	addition (tilføjelse) på linjen
∨:	addition mellem linjerne
∕∕:	addition i margenen
[/]:	substitution, der er en kombination af suppression og addition
[>]:	substitution ved overskrivning

IL's apparat er trods sin enkle og nogenlunde konsekvent gennemførte forvaltning af tegnene ikke helt nemt at afkode, men som bruger værner man sig dog hurtigt til det. Mere problematisk er det, at apparatet ikke giver de nødvendige oplysninger til en undersøgelse af håndskriftets tilblivelse og de forskellige hænders aktiviteter. Apparatet gør det således ikke muligt for brugeren af udgaven at se, hvor en tilføjelse er placeret ved substitution, dvs. om der er tale om en linear-, interlinear- eller marginaltilføjelse. Det giver heller ikke oplysninger om den oprindelige teksts udseende i de tilfælde, hvor der er tale om en identisk gentagelse af det allerede skrevne. Her må brugeren gå til apparatet i ÖLM for at få de nødvendige oplysninger. Især udmærker ÖLM sig ved nyttige bemærkninger om utydelige steder i skriften, da det ofte netop er disse steder, der har fået rettelser og tilføjelser. I nogle tilfælde er IL's brug af tegn dog i stand til at give en mere præcis beskrivelse af rettelsens art, end den vi får i ÖLM; således har ÖLM til *huggit* i nr. 394 »ändrat från hugh«, mens IL giver besked om, hvordan denne ændring er foretaget: hug[h>g]it/.

Selv om håndskriftets tekst gengives »såsom den ser ut efter olika ingrepp«, har alle indgreb fornuftigt nok ikke fundet vej til teksten. Af noterne fremgår det, at det kun er de middelalderlige rettelser og tilføjelser, der er optaget i teksten. De eftermiddelalderlige indgreb er henvist til noteapparatet; se f.eks. nr. 161. Helt gennemført er denne praksis dog ikke. Således er ændringen a > æ i nr. 290 optaget i teksten (ikke i ÖLM) og ligeledes frangit > tendit i nr. 630 (også i ÖLM). Også ordsprogenes nummerering er blevet en del af teksten, selv om de stammer fra en »mycket yngre hand«, dvs. en eftermiddelalderlig bruger, hvis tilføjelser ellers ikke optages i teksten. I ÖLM er nummereringen udgavernes, men håndskriftets nummerering er vedføjet som hjælp for en læser, der støder på henvisninger til Reuterdahls gamle udgave, der ligesom IL følger håndskriftets nummerering. ÖLM forviser derimod håndskriftets henvisninger til noterne, mens IL lader dem være en del af teksten. Helt uden betydning er spørgsmålet om placering ikke.

Da den hånd, der har nummereret ordsprogen og henvist til parallelle ord-sprog, udelukkende har interesseret sig for de svenske ordsprog, betyder tilføjel-sernes optagelse i teksten, at brugeren af udgaven kan få den opfattelse, at vi i den svenske samling har et tidligt og enestående eksempel på en sådan vægtning

inden for ordsprogparrene. I det danske håndskriftfragment og i de trykte udgaver er de latinske ordsprog ved skriftstørrelsen klart markeret som de vigtigste. Først med Hans Skonnings udgave i 1614, der kun bringer de danske ordsprog, har vi vidnesbyrd om et skift i fokus fra de latinske til de danske ordsprog.

Mens suppression og substitution normalt ikke giver de store vanskeligheder for de valgte udgivelsesprincipper, er det straks vanskeligere at afgøre, hvilke additioner der skal finde vej til teksten, og hvilke der blot skal bemærkes i apparatet. Ved en række synonyme til især latinske ord er det oprindelige ord med rette bibeholdt og varianten forvist til en note; se f.eks. 542, 578 og 587 (= afgørelsen i ÖLM). Men der er også eksempler på lidt besynderlige afgørelser: I 234 tilføjer hånd 4 *kynben* til »skyth ær gangn giorth skwrith aff flykke«. ÖLM henviser *kynben* til en note, mens IL optager ordet i teksten, hvad der giver ordsproget en ret så besynderlig form. IL behandler den af hende skabte ordlyd i indledningen, hvor hun oversætter konstruktionen »flykke kynben« med »köttstycket av kindbenet«, idet hun dog med rette bemærker, at ordet *kynben* »sannolikt inte ingått i ordspråkets ursprungliga form«. Ordet er da nok heller ikke ment som en tilføjelse, men som en slags ordforklaring. I 464 har hånd 5 over *ma* skrevet *kan*, hvad ÖLM bemærker i en note. IL optager begge ordene i selve teksten, altså »ma kan«, hvad der giver følgende besynderlige form af ordsproget: »budhskap ma jak frambæra answar ma kan jak ey walda«. Hånd 5 har uden tvivl ikke tilstræbt denne form, men har betragtet *kan* som en variant eller en bedre læsemåde.

Hvor pålidelig IL's tekstgengivelse er, er svært at afgøre uden en sammenligning med håndskriftet. Men hun efterlader flere vidnesbyrd om manglende akribi i form af uoverensstemmelse mellem former i tekst, note og indledning; se f.eks. nr. 330 og 775. Især er der en del fejl og uoverensstemmelser i kursivering og opløsning af forkortelser; se f.eks. nr. 53, 55 og 111.

Efter denne karakteristik og kritik af tekstetablering og apparat vender jeg mig igen til indledningen, der foruden de ovenfor behandlede afsnit har afsnit om »Meningsbyggnad m.m.«, »Ordbøjning«, »Stilistiska drag«, »Ordförråd« (s. 21-36) samt et afsnit om »Innehållslig kategorisering« (s. 36-44).

I afsnittet »Ordförråd« karakteriserer IL ordförrådet som »ålderdomligt« for sin tid. De fleste låneord, der forekommer, er fra 1000-1300; de nedertyske ord og afledningssuffixer fra 1350-1400 har lav frekvens i samlingen. Derefter gives en alfabetisk ordnet liste over substantiver, adjektiver og verber, »som saknar motsvarighet i nutida svenska«, og det nævnes, at flere af disse ord »är belagda endast i den svenska ordspråkssamlingen«. De danske ordsprogformer inddrages ikke i undersøgelsen, og IL overvejer derfor heller ikke, om der kunne være tale om danismer. At ordet *værning* i betydningen 'vare' f.eks. kun (med henvisning til Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*) på svensk forekommer i ordsprogssamlingen, kunne dog måske skyldes, at ordsprogene er oversat fra dansk, hvor ordet synes at have noget bedre hjemmel.

Selv om overskrifterne signalerer, at der i de fire første afsnit er tale om sproglige iagttagelser, bruges meget af pladsen på kommentarer til enkeltordsprog og

forsøg på at angive deres betydning. De fleste af disse ordsprogscommentarer bygger så godt som udelukkende på Axel Kocks kommentarer i ÖLM II, men også Rolf Pippings ordsprogsstudier i *Studier i nordisk filologi*, 28, 43 & 50, 1938-60, og Pelle Holms udgave af svenske *Ordspråk och talesätt*, 1973, med forklaringer inddrages. Selv har hun ikke meget nyt at bringe, og i et par tilfælde dækker henvisningen til Kock ikke dennes bud på en tolkning; se f.eks. den lidt besynderlige forklaring til nr. 1063. Også andre af hendes egne forsøg på tolkning af ordsprogene falder mindre heldige ud.

Nogle forklaringer gives ved at jævnføre ordsproget med et nutidigt ordsprog. Det sker f.eks. med nr. 588 (»*alwara ok gaman fallir wæl saman*«) som jævnføres med »*lycka och olycka bor under samma tak*«. De to ordsprog har intet med hinanden at gøre! At ordsproget »*att leva är att lida*« skulle være en nutidig variant til nr. 408 (»*honwm træggar thet han lewir som ræknar thet han æthir*«), er heller ikke noget tilfredsstillende forslag.

Forklaringen til ordsproget om koen og dens hale (s. 25) er meningsløs, da den ikke hører til det citerede ordsprog (nr. 113), men til nr. 112, som ikke citeres. De mærkelige forklaringer til samlingens wellerismer (s. 23) skyldes, at IL henviser til de forkerte ordsprog; bemærkningen om bøndernes dumhed gælder ikke wellerismen om ræven og de røde hunde, men den om karsen og bonden, og bemærkningen om kvinders nærighed gælder wellerismen om kællingen og tjenebefolkene.

I et større afsnit (s. 36-44) forsøger IL at foretage en »[i]nnehållslig kategorisering« af samlingens ordsprog. Hun er interesseret i at påvise noget »av allt det ordspråken har att ge den som vill få en inblick i de enkla vardagsmänniskornas liv på medeltiden«. At samlingen kan bidrage til kulturhistorie, socialhistorie og mentalitetshistorie, er en fristende tanke, som jeg imidlertid er en smule skeptisk over for. Min skepsis skyldes problemer med kilder, datering og viden om ordsprogenes udbredelse i den mundtlige tradition. Dertil kommer, at samlingens ordsprog ligesom de fleste ordsprog klart afspejler et agrarsamfund, mere specifikt et middelalderligt bondesamfund, men sjældent når ud over denne vage bestemmelse. Ud fra ordsprogene at ville sige noget mere præcist om det svenske samfund i middelalderen er et risikabelt projekt.

IL efterlyser en større undersøgelse af ordsprogene ud fra det valgte aspekt, men en sådan foreligger allerede i Aage Hansens *Om Peder Laales danske ordsprog* (1991), som er en af bøgerne i hendes litteraturliste. Han har s. 114-128 et kapitel om »Ordsprogenes verden«, hvor han med mange og nødvendige forbehold tegner et billede af det bondesamfund, som vi møder i Peder Låle-samlingen. Kapitlet bygger på en registrering af ord, der er knyttet til natur, samfund, mennesker osv., og når efter min mening så langt, som det er forsvarligt, når der er tale om en genre som ordsproget. Et lignende forsøg er gjort af Pil Dahlerup i *Dansk litteratur. Middelalder 2* (1998: 319-323), der henviser til Aage Hansens undersøgelse og udvider den med betragtninger over de bondeefaringer, der kommer til orde i ordsprogene.

Mens Aage Hansens kategorier omfatter alle de konkrete forhold i det middelalderlige samfund, der har fundet vej til ordsprogene, nøjes IL med et udvalg på seks kategorier, der viser »några aspekter på det medeltida samhället« og giver »en inblick i folkets sedvänjor och bruk«. En gruppe er ordsprog med almen livsvisdom, en kategori som ikke findes hos Aage Hansen, der med rette udelukkende holder sig til konkrete kategorier og blot til slut bemærker, at ordsprog om det almenmenneskelige ikke lader sig bestemme som særligt nordiske. Det gælder også de mange udtryk for kvindeforagt, hvoraf IL anfører flere i kategorien »synen på kvinnan«. Som eksempel på et »omdiskuterat ordspråk« i denne kategori nævner hun nr. 21 (mø war blygh som brudh hon sprangh i sængh til dræng); hendes forklaring bygger blot på ÖLM II: 41 og nævner ikke Iver Kjærs grundige og spændende drøftelse af ordsproget i *Danica*, 1964, der med fordel kunne være inddraget.

Ligesom ved kommentarer til enkeltordsprog i afsnittene med sproglige iagttagelser kan IL's forsøg på at forklare ordsprogene også i dette afsnit blive ret så problematiske. At nr. 847 (»fatigh man skal ey hawa faghra kono ok ey fætan vxa«) handler om svigefulde kvinder, er der ikke noget, der tyder på; ordsprogets mening er, at den fattige vil blive udsat for, at andre mere mægtige folk bemægtiger sig hans vakre kone og fede okse, hvad der fremgår allerede af paralleliteten (kone – okse) og støttes af de gamle samlings forklaringer (PL B 936 & PL SKA 445; jf. ÖLM II: 435). Værre er det imidlertid, at IL med henvisning til undersøgelser over volden i det middelalderlige samfund vil se nr. 686 (saar hugh gør bleka kindir) som eksempel på denne vold. Hun opfatter her »saar hugh« som ordet »sårhugg«! I stedet for »saar hugh« har det tilsvarende danske PL-ordsprog »Sorghende hwgh« (PL A 751); både i det danske og i det svenske ordsprog må der være tale om betydningen 'sorgfuldt sind'. En anden mulighed er selvfølgelig, at den svenske oversætter – ligesom IL – har misforstået udtrykket, men det er nu ikke en videre sandsynlig mulighed.

Når IL i sin karakteristik af ÖLM skriver, at tekstgengivelsen skjuler »information om håndskriftens produktion och reception«, vækker det hos læseren af hendes indledning og brugeren af hendes tekstgengivelse og apparat forventninger om nærmere besked om tekstens tilblivelse og om de spor, en benyttelse af håndskriftet har efterladt sig. Det er derfor skuffende, at hendes arbejde med håndskriftet ikke har resulteret i en dokumenteret karakteristik af produktion og reception, men kun i et afsnit om »Ordspråkssamlingens funktion« (s. 18-21) med en overordnet tolkning af hændernes aktiviteter, der efter min mening ikke underbygges af de vidnesbyrd, håndskriftet er i stand til at give.

IL mener, at håndskriftet ligesom det danske håndskriftfragment af Peder Låle har været anvendt i skoleundervisningen. Hun forestiller sig, at en magister f.eks. ved en katedralskole har bestilt håndskriftet og ladet siderne nummerere. Margenerne er siden anvendt af skolens elever til »skrivövningar«. »Användarna har framför allt övat på de latinska ordspråkens grammatik och ortografi, men även de fornsvenska ordspråken har varit av intresse«. Som

støtte for en sådan antagelse nævnes foruden det danske håndskriftfragment en række eksempler på middelalderlige ordsprogsamlinger, der med sikkerhed har været anvendt i latinundervisningen. Spor efter en lignende anvendelse ser IL i de gentagelser af ord, der uden nogen forandring forekommer i håndskriftet (hånd 2-5). Gentagelserne ser hun som »ett slags övning där en användare av handskriften med jämna mellanrum tränar att skriva olika ord, uppenbarligen slumpmässigt valda«. Som eksempel på gentagelse af ikke alene et ord, men en latinsk frase nævnes *mantica dorsum* (nr. 707), der er overstreget i ordsproget og gentaget i margenen. Gentagelsen eller rettelsen noteres af IL på følgende vis: [*mantica dorsum/mantica dorsum*]. Her efterlades man med indtrykket af netop en identisk gentagelse og altså af en skriveøvelse, men i det første *mantica dorsum* er kursivering glemt i noten, der rettelig skal lyde (jf. ÖLM og IL's Figur 2): [*mantica dorsum/mantica dorsum*]. Der er altså ikke tale om en gentagelse, men om en tydeliggørelse af et udtryk, der på grund af forkortelsen kunne være vanskeligt at forstå. Og netop denne trang til at tydeliggøre i de tilfælde, hvor håndskriftets skrift var utydelig eller på anden måde svær at læse, ligger bag de fleste af de gentagelser, som IL ser som tegn på skriveøvelser.

At de latinske ordsprog i fire tilfælde er gentaget i håndskriftet, kan måske ses som en skriveøvelse, men i hvert fald i det eksempel, som IL anfører, kan gentagelsen tolkes som en tydeliggørelse af en forkortelse; se gengivelsen af stedet i Figur 3.

Foruden skriveøvelser i form af identiske gentagelser nævner IL også eksempler på korrektioner, men det rokker ikke ved hendes overordnede karakteristik af et håndskrift med skriveøvelser. En tilbundsående undersøgelse af den svenske samlings hovedtekst, rettelser og tilføjelser med inddragelse af de danske Peder Låle-redaktioner som appelinstanter vil tegne et andet billede, som her kun skal skitseres.

Hånd 1 har skrevet hovedteksten og foretaget nogle rettelser, der tilsyneladende alle er sket in scribendo. De mange tilføjelser, der er nævnt i IL's apparat, er ikke tilføjelser, men forsøg på at holde ordsproget inden for linjen. Skriverens arbejde med sit forlæg får vi et lille indtryk af ved nr. 440, hvor der er to synonyme latinske ordsprog svarende til det svenske. Om det første af disse står der hos IL: »Raden är upplyftad genom omflyttningstecken«. I ÖLM gives der klar besked om den oprindelige placering af ordsproget: »Denna rad står efter det motsvarande svenska ordspråket, men genom tecken antydes, att omflyttning bör ske«. Med denne oplysning er det muligt at få et klart billede af skriverens fremgangsmåde. Han har først i den løbende overførsel skrevet ordsprogparret svarende til PL A 502, og derefter har han under dette ordsprogpar skrevet den latinske del af ordsprogparret svarende til PL A 528. Altså et lille bidrag til håndskriftets tilblivelse og skriverens arbejdsmåde.

Rettelser og tilføjelser er foretaget af hånd 2 (s. 1-67), 4 (s. 69-74) og 5 (s. 74-132). Der synes at være tale om en form for arbejdsdeling.

Hånd 2 har foretaget en del rettelser og tilføjelser, der flere steder bringer teksten i overensstemmelse med PL A; se f.eks. nr. 132, 166, 194 og 207. Hånd 2 har tilskrevet nr. 53 nederst på s. 55 og nr. 68 nederst på s. 56. Begge numre har dermed fået en placering i overensstemmelse med de tilsvarende ordsprog i PL A.

Hånd 4's rettelser og tilføjelser bringer også i flere tilfælde ordlyden i overensstemmelse med den danske redaktion; se f.eks. nr. 259 og 277.

Hånd 5 har været særdeles aktiv med rettelser og tilføjelser. En af de mere mærkelige er 310, hvor der til *alsa* er tilføjet et *f* (*alsa* > *falsa*). Nr. 309 er det første ordsprog under F; det er skrevet af hånd 5. Sammenholdes disse to iagttagelser, er det muligt at udpege hånd 5, som den der sandsynligvis har skrevet de initialer, der pryder det første ordsprog under hvert bogstav; se Figur 1 i IL's udgave. Foran *alsa* har hånd 1 efterladt en tom plads til et initial. Da hånd 5 indskrev et andet ordsprog (med initial) som det første under F, tilskrev han samtidig et lille *f* foran *alsa*. I flere tilfælde har hånd 5 gentaget ord, der ifølge noterne i ÖLM er utydelige i håndskriftet; det gælder f.eks. ved nr. 503, 506 og 532. Men der er også eksempler på tilføjelser, der *kunne* tolkes som synonymer til ord i håndskriftet, men nok snarere skal ses som varianter, da de i flere tilfælde svarer til ordlyden i de danske redaktioner; se f.eks. 587 og 990. Hånd 5 har tilskrevet hele seks ordsprog, hvoraf de fire også forekommer i de danske redaktioner; placeringen af de tilskrevne ordsprog svarer til en vis grad til rækkefølgen af ordsprog i PL A.

Ud fra denne foreløbige undersøgelse er der for mig ingen tvivl om, at der af hånd 2, 4 og 5 er foretaget en revision eller en korrekturlæsning af den tekst, som er skrevet af hånd 1. I mange tilfælde har revisionsarbejdet haft som formål at lette læsningen af teksten; derfor de mange tilsyneladende identiske gentagelser af ord i den oprindelige tekst.

Der er altså ikke tale om spor efter anvendelse af håndskriftet (reception), men om skrivere, der har været aktive under håndskriftets tilblivelse (produktion) og gjort forsøg på etablere en bedre tekst end den oprindelige. Ud fra en sammenligning af hovedtekst, rettelser, tilføjelser og tilskrevne ordsprog og disses placering i håndskriftet er det foreløbigt rimeligst at antage, at hånd 2, 4 og 5 har sammenlignet hånd 1's tekst enten med dennes forlæg eller med en anden redaktion af en svensk eller dansk Peder Låle-samling.

IL's stærke fokusering på ordsprogssamlingen som en *svensk* samling er grunden til mange af de besynderligheder, som præger indledningen. Sammen med ønsket om så få udgiverindgreb i teksten som muligt er denne opfattelse af teksten som en svensk skrifters værk, nok også grunden til, at de nyttige parallelhenvisninger til den danske samling, som findes i ÖLM, ikke gives i hendes udgave. Alene af denne grund har Axel Kocks og Carl af Petersens gamle udgave ikke fundet sin afløser med udgivelsen af *En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska*. Hvad tekstgengivelsen angår, er man som bruger af de to udgaver i bestandig tvivl om, hvem der har ret ved de små forskelle, der forekommer, og som

indimellem er betydningsfulde. IL's udgave har derfor først og fremmest sin værdi som endnu et bud på en tekstgengivelse og som et bidrag til en forhåbentlig fornyet interesse for den svenske samling. Udgaven burde på et eller andet tidspunkt, i bogform eller på nettet, blive efterfulgt af en faksimilegengivelse med vedføjet transskription og noteapparat, således som tilfældet er med det danske håndskriftfragment af Peder Låle i DgO I:1. Først med en sådan udgivelse vil der være tilvejebragt de optimale betingelser for undersøgelser over samlingens tilblivelse og af dens forhold til den danske Peder Låle-redaktion, som ligger bag overførslen til svensk.

Niels Werner Frederiksen

Bente Maegaard og Lene Schøsler (red.): En snemand på syv måder. Museum Tusulanums Forlag, København 2010. 214 sider, 198 kr. ISBN 978-87-635-3263-1.

Bogen *En snemand på syv måder* er tænkt som en introduktion til korpusarbejde og oversættelsesstudier og er skrevet af forskere på Københavns Universitet der arbejdede sammen i projektet MULINCO (Multilingual Corpus of the University of Copenhagen) 2005-2007. Den indledes med tre artikler der fungerer som introduktion til syv forskellige undersøgelser som beskrives i bogens resterende artikler, og som i det hele taget giver en grundig indføring i bogens hovedemner. De syv sproglige undersøgelser er alle foretaget på de samme seks digitaliserede tekster, nemlig H.C. Andersens eventyr Sneemanden fra 1861 og fem oversættelser af den til fransk, italiensk, spansk, engelsk og tysk, der i det parallelsproglige MULINCO-korpus er aligneret, dvs. knyttet sammen så man med korpusværktøjet kan få tekstdele på flere sprog præsenteret samtidig på skærmen. De sproglige undersøgelser er interessante, og arbejdsmetoderne med inddragelse af korpusundersøgelser er meget grundigt beskrevet og introduceres ofte med en teoretisk gennemgang. Artiklerne kan derfor også anvendes til at opnå generel viden om de sproglige emner de hver især omhandler. Flere af artiklerne diskuterer hvilke opmærkninger af tekster (dvs. markeringer af lingvistisk information) der kræves ud over de allerede eksisterende morfologiske opmærkninger hvis de forskellige undersøgelser skulle automatiseres – og hvorfor det ofte er næsten umuligt fordi opmærkningen kræver meget kontekstuel viden. Det der efterspørges, er nemlig semantiske opmærkninger på et temmelig abstrakt niveau snarere end fx syntaktiske opmærkninger.

Et kritikpunkt er, at der helt grundlæggende mangler en oversigt over hvad MULINCO-korpusset indeholder af tekster med oplysninger om antal ord for hver tekst og sprog, oplysninger om kvaliteten af opmærkningen og aligneringen samt oplysninger om hvad der karakteriserer de forskellige tekster, fx årstal. Kun Vibeke Appel giver en nærmere karakteristik af de engelske oversættelser hun

anvender, og kommer ind på at H.C. Andersens sprog burde undersøges nærmere og fx sammenlignes med samtidige forfatteres sprog – men hun nævner ikke om de engelske oversættelser hun anvender, er med i MULINCO-korpusset, eller om der dér er tale om en anden engelsk oversættelse. Lene Offersgaard og Sussi Olsen giver en henvisning til korpushjemmesiden, men heller ikke her finder man information om teksterne – man skal rette personlig henvendelse for at få adgang til data og til parallelkorpusset. Den danske tekst kan man derimod nemt søge i via nettet, og flere af de syv artikler bygger da også på korpusundersøgelser i det danske korpus som udgangspunkt for efterfølgende manuelle søgninger i de oversatte tekster. Et andet problem er tekstsammensætningen i parallelkorpusset. Det nævnes i indledningen s. 8 at der for netop dansk er udviklet en tagger (det computerværktøj der kan foretage opmærkningen) for ældre sprog, og Henriksen m.fl. skriver s. 60 at kun den danske del af korpusset indeholder ældre tekster; altså må oversættelserne være i nutidigt sprog – men skaber det ikke problemer for de sammenlignende undersøgelser? Kan undersøgelser af ældre sprog oversat til moderne sprog uden videre og helt uproblematisk bruges til at sige noget om nutidige oversættelsesproblemer og ligheder og forskelle mellem sprogene? I hvor høj grad er der tale om oversættelser af selve originalteksten og ikke omskrivninger af en tidligere oversættelse? Og kan blot én forfatters tekst helt uproblematisk bruges til at sige meget generelle ting om et sprog? Der kunne også have været en mere dybdegående beskrivelse af arbejdet med at lemmatisere og opmærke de ældre danske ordformer i H.C. Andersens tekster (dvs. afgøre vha. en computer hvilken bøjningsform hvert ord er af hvilken grundform); det nævnes blot at man endnu mangler at træne taggeren på et tilpas stort korpus af ældre tekst, og det antydes at en træning udført på en blanding af nudanske og ældre tekster ikke har givet de bedste resultater (s. 60). Man mærker i det hele taget at bogen er skrevet af datalingsvister og fremmedsprogsforskere og ikke af filologer, som nok ville have haft en anden tilgang til det ældre danske tekstmateriale. Måske havde det været en mere lingvistisk holdbar metode at bruge en anden form for tekster til de sproglige undersøgelser, fx fagsproglige EU-oversættelser (som man har et eksempel på på MULINCO's hjemmeside).

Min største kritik af bogen er derfor at den ikke understreger nok at den korpuslingvistiske arbejdsmetode der ligger bag undersøgelserne er atypisk pga. det meget lille tekstmateriale der oven i købet blander ældre sprog og moderne sprog. Bente Mægaard og Lene Schøsler skriver i indledningen s. 9: »Bogen henvender sig til alle sproginteresserede (...) som ønsker at vide mere om oversættelse, leksikologi, stilistik, kontrastiv sprogvidenskab, sprogtypologi samt om kvantitative tilgange til litteratur«. Men i praksis er alle undersøgelserne kvalitative. Hanne Jansen omtaler dog problemerne i sin indledende artikel, hvor hun omtaler MULINCO-korpusset som et »pilotkorpus« og endvidere skriver at det ikke er »særlig stort og ikke repræsentativt for gængs sprogbrug (både genre- og tidsmæssigt). Muligheden for at gøre kvantitative signifikante antagelser (...) er derfor begrænset« (s. 21). Sneemanden indeholder kun 1705 ord (min egen optælling

på http://www.andersenstories.com/da/andersen_fortaellinger/sneemanden) og er i alle undersøgelser gennemgået til bunds for at finde samtlige tilfælde af de undersøgte fænomener. Den danske tekst indeholder fx kun 17 forekomster af verbet *see*, kun 17 forekomster af abstrakte anaforer etc. Mange artikler indeholder skemaer med den fulde oversættelse af hvert eneste fundne eksempel i teksten, hvilket er helt atypisk for lingvistiske beskrivelser der inddrager korpusundersøgelser. Jeg synes derfor ikke at bogen giver det sande billede af hvordan man arbejder inden for korpuslingvistik, hvor en stor del af arbejdet består i at udlede de typiske tilfælde og frasortere de særlige tilfælde. Mange af de oversatte eksempler er oven i købet fundet manuelt fordi teksterne endnu ikke var aligneret da undersøgelserne blev udført, og på den måde afspejler de heller ikke den fremgangsmåde man normalt ville anvende når man arbejder med parallelle korpora. De fleste af konklusionerne handler da også om at der burde laves en kvantitativ undersøgelse på et større korpus. Costanza Navaretta præsenterer foreløbige resultater fra en sådan undersøgelse foretaget på hele den italienske eventyrtekstsamling af oversatte H.C. Andersen-eventyr samt en række italienske eventyrtekster og giver i dette tilfælde oplysninger om antal ord for disse tekster (s. 167). Men det er interessant at man ud fra Sneemandens 1705 ord trods alt har kunnet udlede så mange brugbare eksempler til de sproglige undersøgelser der beskrives i bogen. Johan Pedersen (s. 173) skriver således om anvendelsen af det i princippet for lille tekstmateriale:

Der er som bekendt tale om en tekst på ganske få sider, men alligevel har det ikke været svært at finde eksempler der dels underbygger de (...) skitserede typologiske mønstre, og dels viser at der langt fra er tale om entydige mønstre.

At man i MULINCO-projektet har måttet nøjes med undersøgelser af så lidt materiale, skyldes at der var »uventet store vanskeligheder i forbindelse med anskaffelse af korpus, ikke mindst problemer med tilladelse fra forlag til at anvende nye litterære tekster« (s. 7). Man må håbe at der på sigt findes løsninger på dette store problem for sprogteknologisk forskning generelt. Resultaterne af forskningen vil jo også gavne forlagsbranchen der fremover kommer til at udgive flere og flere digitale tekster.

Hanne Jansens indledende artikel i *En snemand på syv måder* giver både en spændende indføring i oversættelsesstudier generelt og en kort beskrivelse af MULINCO, de emner man har forsket i og de betingelser man var underlagt. Den diskuterer hvordan korpuslingvistikken har bygget bro mellem den praktisk orienterede oversættelsesvidenskab og den mere teoretisk funderede kontrastive lingvistik. Korpora der udgøres af oversatte tekster, har nemlig muliggjort systematiske undersøgelser af oversat sprog. Artiklen kommer ind på grundlæggende problemstillinger og metoder både inden for oversættelsesvidenskab og hvad an-

går opbygningen af parallelsproglige korpora og anvendelsen af dem i sproglig forskning. Den beskriver hvorfor oversatte data ikke kan bruges som belæg i kontrastiv lingvistik, og hvilke metoder man i stedet benytter når man vil studere parallelle sproglige fænomener på tværs af sprog. Artiklen giver en god introduktion til den oversættelsesteoretiske baggrund for projektet og til de muligheder og begrænsninger der ligger i anvendelsen af parallelle korpora.

I de næste to artikler gennemgås selve den korpusplatform og de lingvistiske opmærkninger af teksten der udgør grundlaget for de syv undersøgelser der beskrives i de øvrige artikler i bogen. Forskellige former for søgninger som det er muligt at foretage, dels i de monolingvale tekster, dels i de parallelle tekster, gennemgås meget grundigt af Lene Offersgaard og Sussi Olsen med mange eksempler undervejs. Artiklen kan direkte bruges som manual for egne korpus-søgninger og udgør en god, praktisk og pædagogisk introduktion til emnet korpusøgning. Henriksen m.fl. giver en grundig og pædagogisk indføring i emnet ordklasse-tagging, dvs. automatisk opmærkning af ordklasse og bøjningsform i tekster. Artiklen beskriver hvordan forskellige taggere (selve programmet der anvendes) og tagsets (de opmærkningskategorier man anvender, fx »substantiv«, »bestemt form« osv.) udvikles og anvendes, og hvilke fordele og ulemper der er ved de forskellige typer af taggere. Til sidst fortæller artiklen også kort om de specifikke valg der er truffet i forbindelse med den automatiske opmærkning af MULINCO-projektets egne tekster, der til forskel fra de tekster man ellers har arbejdet med at opmærke i Danmark, også indeholder ældre sprog.

De resterende syv artikler i bogen omhandler eksempler på den forskning der er udført i MULINCO-projektet vha. korpusplatformen og med baggrund i forskellige lingvistiske teorier og i oversættelsesvidenskab. Steen Jansen har undersøgt narrative, tematiske og stilistiske træk i Sneemanden, dels i den originale danske udgave, dels i de tre oversættelser til italiensk, fransk og engelsk. Jansen argumenterer indledningsvis for at temaet i en tekst er nært knyttet til ordforrådet (hvilket gør korpusundersøgelser relevante), samt at computerstøttede korpusundersøgelser muliggør at man supplerer den almindeligvis – og ifølge Jansen nødvendigvis – subjektive fortolkning af tekster med en empirisk funderet analyse. Efter en kort introduktion til begreber som frekvens- og konkordanslister undersøger og sammenligner forfatteren ordforrådet i de forskellige tekster og fremdrager nogle forskelle. Fx følger den italienske oversættelse mest frostat den danske tekst, hvorimod den franske ligger længst fra den danske original. I en undersøgelse af hvordan temaet 'væk' er oversat, formår den fx ikke at gengive dette tema (s. 79). Den engelske oversættelse er ofte meget ordrig og derfor betydeligt længere end både originalen og de andre to oversættelser. Også oversættelsen af et adjektiv der er særligt markant anvendt af H.C. Andersen, nemlig *deilig*, undersøges nærmere: Ingen af oversættelserne har fanget det særlige ved anvendelsen af dette ord, og oversætter det derfor meget varieret – særlig den franske tekst bruger et for varieret ordforråd til at gengive H.C. Andersens særlige stil, mener Jansen, der også antyder at når selv den italienske oversættelse,

der ellers er meget tekstnær, varierer ordforrådet på dette punkt, kan det skyldes påvirkningen fra en sproglig-kulturel tradition der så vidt muligt søger at undgå gentagelser. Denne tradition 'modarbejder' i dette tilfælde H.C. Andersens særlige stilistik. Det konkluderes også at nogle af forskellene nok skyldes iboende mulighed for forskellig fortolkning af den danske tekst eller måske visse steder direkte misforståelser fra oversætternes side. I artiklen sammenlignes Sneemanden også med andre eventyr af H.C. Andersen (sammenligningen kommer lidt 'sidelæns' – det kunne godt være beskrevet lidt nærmere hvordan MULINCO-korpusset også kan bruges til at sammenligne de danske eventyr indbyrdes). Jansen efterlyser til slut parallelle korpora med mulighed for at alignere teksterne ord for ord (og ikke kun sætning for sætning som i MULINCO) samt endda med mulighed for at opmærke både semantiske og litterære træk, men han påpeger selv at det ligger ud over MULINCO-projektets muligheder.

Vibeke Appels artikel omhandler også adjektivet *deilig* og når frem til en lignende konklusion. Hun har lavet en lille, let tilgængelig undersøgelse af hvordan *deilig* og adjektivet *hvid* i den danske tekst er oversat i forskellige engelske udgaver. De danske adjektiver er fundet vha. søgestrengene i MULINCO-korpusset mens de engelske oversættelser er fundet manuelt. Artiklen udnytter således ikke et parallelkorpus (det var ikke færdigt da undersøgelsen blev lavet), men diskuterer fordele ved et sådant samt problemer med aligering pga. H.C. Andersens lange perioder med kæder af hovedsætninger (dette problem diskuteres mere indgående af Offersgaard og Olsen s. 38). Artiklen diskuterer nogle af de problemer en oversætter står over for når en bestemt sproglig stil skal oversættes, i dette tilfælde H.C. Andersens typiske gentagelser af det samme adjektiv hvor oversætterne nogle gange i stedet vælger at variere ordforrådet, hvilket Steen Jansen som nævnt omtaler. Også her efterlyses dels større tekstmængder så undersøgelsen kan udføres på tilstrækkelige datamængder, dels flere undersøgelser af H.C. Andersens sprog, fx sammenligninger af ordforrådet med sproget hos andre forfattere fra samme periode. Artiklen beskriver udelukkende selve undersøgelsen af *deilig* og kommer ikke ind på teorier, men afsluttes med en udmærket diskussion; den vil være oplagt som introducerende tekst til undervisning i oversættelse af dansk litteratur.

Xavier Lepetit og Lene Schøslers artikel omhandler en undersøgelse af hvordan det semantiske område 'bevægelse' kommer til udtryk i tekster, og de problemer dette semantiske område byder på ved oversættelse. Emnet introduceres først teoretisk, dels kognitivt, dels som sprogligt fænomen. Efterfølgende gennemgås en empirisk, manuelt udført undersøgelse af bevægelsesudtryk oversat fra dansk til fem andre sprog, idet der tages udgangspunkt i visse forventninger om hvad der volder problemer i de forskellige sprog i forhold til det danske udgangspunkt. Eksempler der bekræfter hypoteserne, gennemgås og diskuteres først hvorefter forfatterne koncentrerer sig om de overraskelser som undersøgelsen har fremvist, fx at italiensk modsat fransk og spansk, men lig de germanske sprog i visse tilfælde anvender partikler til at udtrykke bevægelse. Det konstateres

res også at de romanske sprog rent faktisk har verber der kombinerer bevægelse og måde, hvilket ellers ifølge forfatterne ofte overses i litteratur om dette emne. I den sidste del af Lepetit og Schøsler's artikel diskuteres mulighederne for at benytte automatiske søgemuligheder som alternativ til deres manuelt udførte undersøgelser. De påpeger at det er ret vanskeligt at automatisere søgninger på bevægelsesudtryk fordi der er flere faldgruber, også selv om man opstiller en liste over mulige bevægelsesverber i et givet sprog: Verber man tror udsiger en bevægelse, gør det ikke i mange tilfælde og omvendt. De konstaterer at en semantisk opmærkning af bevægelsesudtryk endda i rigtig mange tilfælde kræver en udvidet kontekstuel analyse, hvilket tydeligst ses ved modalverber, og at det derfor er meget svært at automatisere, dvs. opstille præcise regler for hvordan taggeren skal genkende udtrykkene i teksten. Fordelene ved at opbygge store tekstmængder der er opmærket med oplysninger om bevægelsesbetydninger er dog klare, og Lepetit og Schøsler mener derfor at en semiautomatisk opmærkningsmetode i stedet må benyttes. De nævner ikke muligheden for at anvende en metode som efterhånden er udbredt inden for sprogteknologi, nemlig den hvor en større mængde af manuelt opmærket tekst (som ganske vist er tidskrævende at opbygge) bruges som træningskorpus for udledningen af en algoritme der derefter anvendes til automatisk opmærkning af nye tekster. Et par kritikpunkter er at der er en forvirrende nummerering af eksempler i teksten, og at det ikke helt fremgår hvordan undersøgelsen står i relation til Lepetits ph.d.-afhandling fra 2004 – der er ingen henvisning til afhandlingen selv om den står nævnt i referencelisten. Der er til gengæld mange relevante referencer til de øvrige artikler i bogen.

Hanne Jansen bidrager ud over den indledende mere teoretiske artikel også med en artikel hvor hun beskriver hvordan Sneemands-korpusset er anvendt til at undersøge forholdet mellem italiensk og dansk hvad angår brugen af det hun indledningsvis definerer som spatialpartikler (præpositioner og adverbier der har lokativ betydning). Ligesom hos Lepetit og Schøsler rides forskellene mellem to sprog op i artiklen idet en række hypoteser bliver bekræftet gennem fundet af oversættelser fra parallelkorpusset. På trods af korpussets forholdsvis lille størrelse viser det sig rent faktisk anvendeligt til manuelt at finde mange gode eksempler. Automatiske søgemetoder på et stort datagrundlag ville dog sikre at hypoteserne blev testet kvantitativt, mener Jansen, og måske også føre til at man opdager nye sproglige forskelle. Ligesom ved det semantiske område 'bevægelse' (Lepetit og Schøsler) er det imidlertid en udfordring at opstille søgestrengene der kan fremfinde lokative betydninger ud fra morfologiske opmærkninger. Der er dog den fordel at de lokative adverbier og præpositioner udgør en lukket ordklasse, hvorimod verber der kan udtrykke bevægelse, er meget mere varierede; omvendt er der en række andre morfologisk betingede problemer samt problemer med stor flertydighed ved adverbier og præpositioner. Artiklen gennemgår meget grundigt hvordan forskellige søgestrengene skal formuleres, og hvilke resultater de giver, både hvad angår 'støj' (fundet af forkerte forekomster) og 'silence' (mangel på forekomster som burde blive fundet). Den kan derfor bruges som en decideret

brugsvejledning i hvordan konkret korpusarbejde skal gribes an med alle de problemer det indebærer at formulere præcise søgninger når det man leder efter er af semantisk karakter, og der kun findes morfologiske opmærkninger i korpusset. Afslutningsvis ridser Hanne Jansen fordelene op ved at arbejde med sproglige undersøgelser på denne måde, ikke mindst nævner hun at det tvinger forskeren til at formulere det sproglige problem og de sproglige kategorier meget præcist og systematisk.

Costanza Navaretta giver indledningsvis en glimrende introduktion til begreberne anaforer og anaforisk resolution (automatisk fortolkning af hvad anaforiske udtryk refererer tilbage til i diskursen) og gennemgår de internationale forskningsresultater der er opnået inden for området de senere år, hvor hun også selv har bidraget betydeligt til ny viden. Navaretta anvender Sneemands-korpusset til at undersøge en hypotese om at abstrakte entiteter (dvs. udsagn og fakta i teksten) ofte er de »mest tilgængelige entiteter« i dansk diskurs, dvs. det element man har længst fremme i bevidstheden når man leder efter anaforsens antecedent. I andre sprog som fx engelsk er det ifølge teorierne de konkrete entiteter som fx personer, træer og huse, der er mest tilgængelige, og dansk er derfor anderledes på dette punkt. Navaretta undersøger også forskelle og ligheder mellem dansk og de to oversættelser på engelsk og italiensk hvad angår brugen af anaforer. Samtlige forekomster af anaforer i de tre tekster (17 i dansk, 11 i engelsk og 7 i italiensk) fremfindes manuelt og sammenlignes; det konkluderes bl.a. at der bruges flere forskellige typer pronomener på italiensk og engelsk når den danske abstrakte anafor *det* oversættes, og der vises også eksempler på hvordan reference til abstrakte ting som udsagn og fakta i en tekst naturligvis kan være meget tveetydig, og hvilke udfordringer det giver i oversættelserne. Navaretta har påbegyndt en større undersøgelse af anaforer i flere eventyr i MULINCO-korpusset, og data herfra understøtter de observationer der er gjort i Sneemands-korpusset. Anaforer og anaforisk resolution er et meget kompliceret emne, men artiklen giver en grundig indføring i fænomenet og opstiller en række konkrete fakta om de tre sprog med mange eksempler undervejs. Den runder af med at konstatere at der skal foretages flere undersøgelser før man kan opstille modeller for de tre sprogs brug af anaforer.

Johan Pedersens artikel tager udgangspunkt i endnu et komplekst sprogligt fænomen, nemlig 'makroevents', dvs. sætninger der udtrykker kombinationer af semantisk indhold. Fx har makroevent'en: »han kører ind i garagen« på dansk en hovedinformation der angår 'bevægelsesbanen' og en ekstra information der angår 'bevægelsesmåden'. Han undersøger hvordan sådanne betydningskombinationer udtrykkes på fire forskellige sprog: dansk, spansk, engelsk og tysk. MULINCO-korpusset viser sig meget anvendeligt til at lave undersøgelserne, og udgangspunktet er en hypotese om at sprogene er typologisk forskellige. Fx siger man typisk om romanske sprog at bevægelsesbanen udtrykkes i verbet, mens måden potentielt kan udtrykkes med et adverbial, hvor germanske sprog omvendt udtrykker måden i verbet og banen vha. et adverbial eller en partikel. Pe-

dersen undersøger et bredt udsnit af forskellige typer makroevents på de fire sprog og konkluderer at det er problematisk at tale om generelle mønstre for romanske og germanske sprog. Fx udviser italiensk i høj grad germanske træk, mens engelsk omvendt har mange romanske træk. Faktisk viser undersøgelsen at alle sprogene råder over flere muligheder for valg af konstruktion, bortset fra spansk der næsten altid udtrykker hovedinformationen med verbet. Og han konkluderer også at der er stort behov for avancerede multi-parallelkorpora netop for at kunne lave kvantitative undersøgelser af fx typologiske mønstre, selv om Sneemands-teksten, der kun fylder få sider, lidt overraskende har vist sig stor nok til at man kan finde en del eksempler.

Bente Maegaard og Erling Strudsholm undersøger til sidst hvordan visuel perception udtrykkes leksikalsk i dansk, engelsk, fransk og italiensk, med udgangspunkt i forekomsterne af verbet *see* i Sneemanden og oversættelserne til de tre andre sprog. Som hos Appel er oversættelserne fundet manuelt da parallelkorpusset ikke var aligneret, men en søgning på lemma 'see' giver også bøjningsformer, så her udnyttes ordklasseopmærkningen af ældre dansk. Søgninger på perceptionsverber på de andre sprog bidrager med flere forekomster, og de forskellige verber og typer af visuel perception diskuteres. I Sneemanden bruges verbet *see* kun i sin konkrete betydning, konkluderes det, og artiklen perspektiverer til andre eventyr af H.C. Andersen og kommer lidt ind på den særlige genre med træk fra talesprog som H.C. Andersens eventyrsprog udgør. Forfatterne nævner til sidst at opmærkning af perceptionsudtryk i korpus ville være nyttigt til fortsatte undersøgelser.

Artiklerne varierer en del i sværhedsgrad, én vil være velegnet til førsteårsstuderende (Appel), andre som deciderede introduktioner til oversættelsesteori og korpuslingvistik (Hanne Jansens introduktion, Offersgaard og Olsen samt Henriksen m.fl.). De øvrige artikler kræver lingvistisk baggrundsviden, men de indeholder alle en grundig teoridel og kan derfor sagtens stå alene. Et stikordsregister savnes samt som tidligere nævnt en oversigt over MULINCO-korpusset med oplysninger om de enkelte tekster, og måske kunne man endda have præsenteret selve teksten med opmærkninger i bogen samt alle de oversatte versioner da teksterne ikke er særligt omfangsrige.

Sanni Nimb

Pil Dahlerup: Sanselig senmiddelalder. Litterære perspektiver på danske tekster 1482-1523. Aarhus Universitetsforlag, Århus 2010. 560 sider, 398 kr. ISBN 978-87-7934-369-6.

Sanselig Senmiddelalder har Pil Dahlerup kaldt det tredje bind af sin litteraturhistorie. De to første bind med titlen *Dansk litteratur. Middelalder 1-2* udkom i

1998 og omfattede hele den middelalderlige periode fra oprettelsen af ærkebispesædet i Lund i 1104 til reformationen i 1536. Det nye bind derimod behandler det korte tidsrum fra udgivelsesåret for den første bog trykt i Danmark i 1482, *De obsidione et bello Rhodiano* (LN 39), til Christian den Andens flugt i 1523, en periode der er kendetegnet ved det trykte mediums revolution og den begyndende religionsdebat som førte til konfessionsskiftet. Foranlediget af at et af kritikpunkterne ved modtagelsen af de to første bind var at fremstillingen var for »stormasket« (s. [5]), har Pil Dahlerup denne gang sat sig for at undersøge en begrænset tidsperiode og fortrinsvis værker og temaer som ikke tidligere er blevet studeret i dybden. Med undertitlens »perspektiver« og »tekster« signalerer Pil Dahlerup desuden at der ikke er tale om en litteraturhistorie i traditionel forstand med en kronologisk, systematisk fremstilling af litteraturens historiske udvikling, men om litterær tekstanalyse og nedslag på væsentlige temaer og tekster i perioden.

I den klangfulde titel er den centrale indsigt formuleret. Senmiddelalderens tekstlige udtryk var ligesom dens billedlige udtryk sanseligt. Den rene ånd, Gud, er ikke tilgængelig for mennesker, men må udtrages af materien. Gennem ord og billeder kan ånden sanses intellektuelt og fysisk; med syns-, høre-, føle-, smags- og lugtesansen kan man nå Gud. I accentueringen af denne tekstlige sanselighed som et udtryk for åndelig virksomhed og vejen til Gud ligger en litteraturhistorisk fornyelse, et synspunkt som allerede i de to første bind af litteraturhistorien blev anlagt som en central forståelsesramme for middelalderlige tekster, formuleret med overskriften »at udtrykke hvad der ikke kan udtrykkes« i et af de indledende teoretiske kapitler om problemstillinger og begreber (jf. *Dansk litteratur. Middelalder 1*, s. 45).

Bogen består af en række kapitler omgivet af forord og en afsluttende konklusion, en redegørelse for principperne for gengivelse af kildetekst og for henvisninger samt to registre over titler og personer. Der er ingen samlet litteraturfortegnelse. Indholdsfortegnelsen er udførlig. Der henvises til alle kapitler og kapitelafsnit med sidetal; ud over kapiteloverskrifterne anføres også alle overskrifter på kapitelafsnit (med versaler) samt kapitelafsnitenes mindre delafsnit. I det indledende kapitel »Senmiddelalderen og sanserne« præsenteres bogens ide, og det forklares hvad der forstås ved det sanselige. Det følgende kapitel »Genreprofil 1482-1523« er en litteraturhistorie i miniformat af boghistorisk tilsnit med en oversigt over periodens genrer som Pil Dahlerup har bygget på Lauritz Nielsen *Dansk Bibliografi 1482-1550* (LN; 1919 og 1996) og *Supplement* ved Erik Dal (1996). Herefter følger ti tematiske kapitler der omhandler forskellige genrer, teksttyper og temaer på tværs af kronologien: utopier; humanistiske genrer; historieskrivning; »Sjæleføde« (prædikener og skriftemålstekster); forbønner; bønner til Jesu legeme og passionsvandringstekster; rosenkranstekster; tekster om Sankt Georg; tekster om Maria Magdalene; »Deformationer«, dvs. tekster om form/skikkelse (guddommelig og menneskelig) og ikke-form. Den tematiske tilgang giver mulighed for at behandle en forfatter og/eller en tekst ud fra flere

synsvinkler. Poul Helgesen er både klosterhumanist, han er oversætter af Erasmus af Rotterdams fyrstespejl *Om Kongers Regimente / En christen førstis lære* (LN 63, 1534, og NKS 274 4to, 1522), og historieskriver af skrifter som *Chronicon Skibyense* (AM 858 4to, ca. 1534) og *Historia Danicæ regum* (LN 738a, 1595). Christiern Pedersen er også humanist: »bogtrykker, forlægger, forfatter og oversætter« (s. 133), og hans prædikensamling *Jærtogens-Postil* (LN 208, 1515) omtales både i kapitlerne »Sjæleføde og sjælemedicin« og »Deformationer«.

Inspireret af ældre håndskrevne og trykte bøger, hvor rød skrift ofte benyttes til grafisk fremhævelse af rubriktekst, mens sort blev brugt til kolumnetekst, er kapiteloverskrifter trykt med rødt, både når de anføres i indholdsfortegnelsen og når de står over det enkelte kapitel. Undertiden er også overskrifter over kapitelaflafsnit med rødt. Som frontispice til hvert kapitel er der på modstående side en helsides illustration til kapitlet som helhed.

Hvert temakapitel er struktureret i 1) et indledende afsnit med en introduktion til det behandlede tema og teksterne samt en formålsformulering, 2) flere efterfølgende kapitelaflafsnit, forsynet med overskrifter der sammenfatter kapitlets indhold af analyserede tekster og genstande samt tematiske begreber, og med 2.1) flere underliggende delafsnit ligeledes forsynet med overskrifter der meddeler begreber, teksttyper og enkelttekster. I forlængelse af det sidste kapitelaflafsnit er der 3) en afsluttende konklusion af de fremlagte analyser samt 4) interne litteraturhenvisninger for det pågældende kapitel. Henvisningerne er brugervenligt opdelt i primær- og sekundærlitteratur; dog er kapitlerne »Genreprofil« og »Humanisme« uden opdeling, også selv om de indeholder henvisninger til primærkilder. Hvert kapitel kan således læses for sig selv, og behandles en tekst også i et andet kapitel, er der henvisning til dette.

De anførte gammeldanske tekstprøver skal kunne læses og forstås af nutidige læsere, inkl. danskstuderende ved universiteterne, og Pil Dahlerup har derfor skønnet det nødvendigt at foretage en vis modernisering af kildeteksten (»originaltekst«) og eventuelt også en omskrivning/omformning. Der gøres rede for principperne for tekstgengivelsen i et særskilt kapitel, hvori også litteraturhenvisningspraksissen beskrives. Denne praksis består bl.a. i at der på videnskabelig vis gives henvisninger til benyttet sekundærlitteratur med »det klare formål at bryde med den udokumenterede autoritet, hvormed litteraturhistorier traditionelt skrives« (s. 541). Henvisningerne bringes i parentes i brødteksten med forfatternavn, udgivelsesår og sidehenvisning. Ifølge principperne omfatter moderniseringen af citaterne retskrivning og tegnsætning (traditionelt grammatisk komma), for det meste også bøjning og undertiden ligeledes sætningsbygning og ordvalg. Svære eller forældede ord forklares i en parentes, og latinske og fornsvenske tekster er oversat.

Billeder i en bog fanger blikket, og berigende billedtekster giver læseren lyst til at læse brødteksten. *Sanselig Senmiddelalder* er da også rundhåndet og smukt illustreret i farver, især med billeder af periodens kirkelige kunst i Danmark som kalkmalerier og altertavler. Illustrationerne er i sig selv en perspektivering; de

giver et visuelt og synssanseligt medspil til læsningen af tekstprøverne. I pædagogisk forstand er de også en gevinst idet de præsenterer læseren for et udvalg af den bildende kunst der blev fremstillet i perioden – og dermed et vist kunsthistorisk kendskab – og anskueliggør eller forklarer det der udtrykkes med ord i teksterne. Der er i alt 134 illustrationer fordelt på 560 sider. Nogle illustrationer afbilder de omtalte skrifter og genstande, fx fig. 11 Gotfred af Ghemens *Lucidarius* (LN 135), fig. 12 *Rimkrøniken* (LN 232), fig. 13 Christiern Pedersens *Jærtegn-Postil* samt fig. 66 og 68 nådestolsfremstillingen på altertavlen i Hald Kirke, eller de fremstiller historiske personer, fx fig. 15 Hans Holbein den Yngres portræt af Thomas More (1527), fig. 32 den estiske maler Michel Sittows portræt af Christian den Anden (1514/15) og fig. 43-44 fodstykket på Claus Bergs højaltertavle i Odense Domkirke med portrætter af kong Hans og dronning Christine (1507-1522). En anden type har sammen med den tilhørende billedtekst funktion som en faktaboks der i kortform forklarer et omtalt tema eller motiv, fx fig. 59, en gildeskrå for et Sankt Hans-gilde fra 1300-tallet med betydningssangivelse af ordet skrå, og fig. 78, en tegning af en rosenkrans af typen med 55 perler med en forklaring af bedekransens brug.

Nogle billedtekster er hele små billedanalyser, fx teksten til fig. 113, en fremstilling af motivet *Noli me tangere*, udført af maleren og munken Fra Angelico. Pil Dahlerup har hæftet sig ved adskillelsen mellem de to figurer; den knælende Maria Magdalene rækker ud efter Jesus som er i bevægelse væk fra hende. Fra Angelico udsmykkede mellem 1436 og 1445 cellerne i dormitoriet i dominikanerklosteret San Marco i Firenze med freskoer til brug for munkenes private andagt. En anden af freskoerne i San Marco skildrer San Domenico i bøn for foden af den korsfæstede Kristus. Fig. 70 er et udsnit af denne fresko, og Pil Dahlerup bruger motivet til at karakterisere andagtsbilledet; selv om portrættet af helgenen er realistisk, er der tale om en idealiseret fremstilling af en munk i bøn. Man kunne tilføje at Fra Angelicos freskoer er som miniaturer i en bønnebog, malet på væggen i stedet for i bogen.

I kapitlet »Genreprofil 1482-1523« er der flere illustrationer af periodens omtalte trykte kilder i form af tekstsider, titelblade eller bind. Dette boghistoriske og materielle perspektiv, som der også lægges op til med overskrifterne i kapitlets begyndelse, »Tekst og tryk« og »Bogtrykkerkunst og genreprofil«, kunne have været videreført i de tematiske kapitler, men her er de fysiske tekstbærere kun sporadisk repræsenteret i billedform. Det er den litterære betragtningsmåde, tekstlæsningen og tekstanalysen, med inddragelse af samtidige billedlige fremstillinger af de behandlede temaer, der er Pil Dahlerups hovedfokus. En egentlig materiel tilgang som ser på tekst og tekstbærende materiale som en sammenhængende helhed, er der en ansats til i omtalen af rosenkransbønnen »Ave, salve, gaude, o Maria«, se nærmere nedenfor, og i kapitlet »Historia« får Guillaume Caoursins europæiske »bestseller«, hans øjenvidneberetning om tyrkernes belejring af byen Rhodos i 1480 *De obsidione et bello Rhodiano*, en vis bibliografisk opmærksomhed som Danmarks første trykte bog. Her hedder det: »Det danske

tryk er sat med en mindre gotisk skrifttype og med brug af forskellige forkortelsestegn; der er afsat plads til malede initialer, men disse er aldrig blevet udført« (s. 148). Det havde været pædagogisk at illustrere de omtalte typografiske træk med et billede, fx den første side alr, på den anden side bruges disse grafiske oplysninger ikke til noget i tekstanalysen hvor Pil Dahlerups hovedærinde har været at fremanalysere en senmiddelalderlig historisk bevidsthed som producerede historiske skrifter der på samme tid var realistiske, humanistiske og religiøse. I øvrigt kan det om *De obsidione et bello Rhodiano* bemærkes at Johan Snell til dette tryk udelukkende har benyttet en større tryktype, nemlig den såkaldt »større breviartype«, og ikke den »mindre breviartype«. Snell anvendte begge typer i førstetrykket af breviarret for Fyns stift *Breviarium Ottoniense* (LN 29, [1482]) (jf. *Dansk Bibliografi 1482-1550*, s. 17 og 166). I kapitlet »Sjæleføde og sjælemedicin« omtales blokbøger eller bloktryk som en tekstform der bl.a. blev brugt som forberedelse til døden (s. 261-262); her havde en illustration af denne for mange læsere formodentlig lidet kendte bogtype været oplysende.

De tilhørende billedtekster indeholder i det store og hele dokumentation om de afbildede genstande; især de mange billeder af kalkmalerier og altertavler som er hentet indenlands fra kalkmaleridatabasen kalkmalerier.dk og registranten *Danmarks middelalderlige Altertavler* (altertavler.dk), er forsynet med oplysninger om proveniens, sted, ophav og datering. Undertiden mangler sådanne oplysninger dog helt, fx fig. 4 (s. 21) og fig. 21 (s. 65), der begge må være illustrationer i bøger, og her er der ikke hjælp at hente i rettighedslisten på s. 542. Anden kirkelig kunst kunne for fuldstændighedens skyld også være ledsaget af en stedsangivelse, det gælder fx de førnævnte freskoer i San Marco-klosteret og fig. 108, Giotto di Bondones *Noli me tangere*-fremstilling i Cappella degli Scrovegni i Padova (1304-1306).

Det empiriske grundlag for undersøgelsen er periodens trykte tekster som er registreret i Lauritz Nielsens bibliografi, herunder også tekster der er produceret i perioden 1482-1523, men først publiceret senere. Hertil kommer et større antal bønnetekster der alene er overleveret i håndskriftform. Det kronologiske register i registerbindet til bibliografien leverer en oversigt over værkerne, og i kombination med det systematiske register kan genrer defineres. Pil Dahlerup opererer i kapitlet »Genreprofil 1482-1523« med tre til fire genregrupper defineret efter producenter og brugere, ikke efter tekstarter: kirkens genrer, humanismens genrer, folkefromhedens og folkeoplysningens genrer. Inden for hver gruppe definerer hun dog også genrer efter teksterne selv, især kirkelige genrer som missaler, breviarer m.fl., og grammatiker og lovtækter nævnes som eksempler på folkeoplysningsgenren. Med henvisning til den franske litteraturteoretiker Jean-Marie Schaeffer og en berøring af problemstillingen fra-tekst-til-genre (hvordan udredges tekstgenrer af det bevarede tekstmateriale?), karakteriserer hun sit genrebegreb som pragmatisk og dynamisk, et »nyttigt litteraturhistorisk redskab« når en periodes tekstproduktion skal karakteriseres og transmissionen (»traditionerne«) undersøges (s. 19). Genre er på den ene side en tidløs konvention, et

konstrueret ideal, på den anden side en konkret, historisk tekst, og genren har både en forfatter- og en læser-/brugerdimension. Om Pil Dahlerups litteraturhistoriske metode kan det endvidere siges at den består i 1) tekstlæsning, det vil sige nærlæsning af alle kildetekster efter de bedst mulige tekstudgaver, 2) tekstanalyse, det vil sige tekstdefinition og tekstforståelse, 3) inddragelse af andre primærkilder som billedlige fremstillinger og udenlandsk litteratur samt 4) læsning af sekundærlitteratur, hvad de omfattende litteraturhenvisninger dokumenterer.

To af middelalderens populære hellige mænd og kvinder er udvalgt til at være genstand for hver sit tematiske kapitel, »Skt. Georg – En pansret kraft« og »Noli me tangere – Maria Magdalena«. Hensigten med de to kapitler er at »undersøge, hvordan forskellige genrer i dansk senmiddelalder bidrog til at bygge en helgenfigur op« (s. 405). Begge kapitler demonstrerer styrken i en tematisk anlagt litteraturhistorie hvor brugen/læsningen af teksterne er i fokus. Den kristne ridder Sankt Georg led martyrdøden for sin tro. I *Legenda aurea* berettes om dragekampen hvor han frelser en prinsesse fra at blive ofret. Pil Dahlerup omtaler forskellige genrer og tekster. Først præsenteres den latinske legende med en perspektivering af begreberne synd og kætteri ved inddragelse af Thomas Aquinas og diskussionen af kristendommens kamp mod dens fjender (det onde) i *Summa theologiae* (s. 406-412). Derefter behandles de fire svenske versioner af *Görans saga*: legenden i *Fornsvenska legendariet* (Georgius), opbyggelsesskriftet *Själens tröst* (Yrian), versfortællingen i Codex holmiensis D 4 (ridder Sancte Yrian) og folkevisen *Örjansvisen* som udtryk for et svensk nationalsymbol og modstillet en dansk tradition (s. 415-428). Skt. Georg tilhørte en gruppe på 14 eller 15 helgener i vekslende sammensætning som fra det 14. årh. havde en særlig position i fromhedslivet. Disse nødhjælpere havde det tilfælles at de i deres dødstime havde bedt for enhver der ville ære deres navn og mindes deres martyrdøm, og da denne forbøn var blevet bønhørt, garanterede en nødhjælper bønnehørelse og blev derfor anråbt i al slags nød. Pil Dahlerup slutter da også sin analyse af Sankt Georgstekster med bønner til Skt. Jørgen i danske bønnebøger og lægger i sin konklusion vægt på »fiktionens kraft«, med andre ord legendens kreative betydning i teksthistorien.

Også til Maria Magdalene er der overleveret bønner på dansk i en lang række bønne- og tidebøger; Pil Dahlerup nævner tallet ti (s. 475), i registeret over bønner i *Middelalderens danske Bønnebøger* (MdB; 1945-1982) bind 5, er der opført 11 bønnumre foruden »Sankt Maria Magdalenas tider«, bøn nr. 431. Pil Dahlerup har givet kapitlet overskriften »Noli me tangere« fordi hun tager udgangspunkt i den Maria Magdalene der møder den opstandne Jesus ved den tomme grav (Joh. 20.1-18), og inddrager dette bibelske billedmotiv i sin fremstilling af figuren. Men i øvrigt fremhæver hun i sin analyse af teksterne vekselsangen i tidebønnens otte- og aftensang (matutin og vesper) som gengiver Jesu ord om kvinden i farisæerens hus i Luk. 7.47: »Hende er forladt mange synder, thi hun elskede meget« (s. 469). Det er denne Maria Magdalene-skikkelse, »synderinden,

der fik tilgivelse, og kvinden, der elskede Jesus« som er bønneteksternes tilbedte, konkluderer Pil Dahlerup (s. 480) med inddragelse af en anden af de middelalderlige teologiske tænkere, Bernard af Clairvaux.

Begge helgener er rigt repræsenteret i billeder, og Pil Dahlerup understreger deres internationalitet ved at bruge kendte europæiske kunstværker som illustrationer. I kapitlet om Skt. Georg viser fig. 92 og 94 den lybske billedskærer Bernt Notkes træskulpturgruppe af dragedræberen til hest i kamp med dragen og med prinsessen ved sin side i Sankt Nicolai Kyrka i Stockholm (1489). Fig. 93 er den florentinske renæssancebilledhugger Donatellos statue af den stående Skt. Georg med sværd og skjold udført til en af nicherne i kirken Or San Michele i Firenze (1416-17); her er dragekampen fremstillet på sokkelrelieffet. På elegant vis har Pil Dahlerup ledsaget den unge soldat, der er klar til kamp, med en billedtekst forfattet af en anden kæmper, Georg Brandes, nemlig hans afsluttende, lovprisende og opildnende bøn i essayet om Donatellos San Giogio i Firenze (1889). Et helt lokalt og boghistorisk perspektiv kunne have været at bruge billeder i bønnebøger som illustrationer og supplere omtalen af bønnetekst nr. 293 til Maria Magdalene og nr. 323 til Skt. Jørgen i *Anna Brades bønnebog* med de tilhørende små billeder i bønnebogens marginer. »Aff sancta maria magdalena een godh bøn« (183r) er ledsaget af et billede af Maria Magdalene iført rød kappe, krone og salvekrukke i højre hånd, og »Een skøn bøn aff then verdige nødhjelpere sancte iørgen« (204v) af en stående Skt. Georg der gennemborer dragen med sin lanse.

Det er vanskelige tekster – og mange – som Pil Dahlerup beskæftiger sig med, og der må derfor uundgåeligt hist og her snige sig småfejl eller misforståelser ind. Denne læser har ligesom Pil Dahlerup stor interesse for bønnetekster, og efter et par mindre bibliografiske bemærkninger bringes der i det følgende nogle kommentarer til læsningen og udlægningen af forskellige bønnetekster.

Da Pil Dahlerup grundlægger sin genreprofil på Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi* og i udstrakt grad benytter hans korttitler, havde det været oplagt at supplere anførelsen af teksternes titler med Lauritz Niensens nummerering; en nyttig bibliografisk oplysning der praktiseres inden for et bredt filologisk og boghistorisk fagområde. På s. 43 anføres Gotfred af Ghemens *Tyrkens Tog til Rhodos* (LN 275) med dateringen 1508 og i en skarp parentes oplysningen at Lauritz Nielsen ikke anfører denne dato. Lauritz Nielsen anfører imidlertid sted, bogtrykker og dato, men i en skarp parentes fordi trykket ikke eksplicit indeholder denne information, men må udledes sekundært: Ghemens bogtrykkermærke er trykt under teksten på den sidste side, og hvad dateringen angår, gives der referencer til den benyttede litteratur. Trykket er i øvrigt blevet nydateret til 1510 af Lotte & Wytze Hellinga på grundlag af bogtrykkermærkets (træsnit) læderingsgrad (jf. *Fund og Forskning* XV, 1968, s. 20-22). Skriftet behandles i kapitlet »Historia«, s. 153-155.

I »Historia« omtales også Poul Helgesens kongekrone *Historia Daniae regum* som først blev udgivet posthumt på tryk af den tyske historiker Erpold

Lindenbruch i 1595 i Leiden. Pil Dahlerup undrer sig over at dette skrift ikke er anført af Lauritz Nielsen, men kunne dog for fuldstændighedens skyld have oplyst at det er medtaget i bibliografiens supplementsbind, og i øvrigt her med bemærkningen »Det ses ikke, hvorfor LN har udeladt denne titel« (LN 738a). Lindenbruchs udgivelse falder uden for den undersøgte periode, men Pil Dahlerup opholder sig ved »bogmærket« på titelbladet, som hun henfører til Lindenbruch selv (s. 166). Der er dog snarere tale om en af de mange varianter af det kendte bogtrykkermærke som var firmamærke for det trykkeri Christophe Plantijn havde etableret i Antwerpen i 1555 med firmanavnet De Gulden Passer. Mærkets faste bestanddele er en passer og et skriftbånd med påskriften »labore et constantia«. Trykkeriets latinske navn var *Officina plantiniana*, og Lindenbruchs udgave blev trykt på filialen i Leiden som blev bestyret af filologen og universitetstrykkeren François Raphelgien, hvilket også fremgår af titelbladets kolofon.

Gotfred af Ghemens passionsvandring/korsvejsandagt *De femten steder Vorherre tålte sin pine på* (LN 259), trykt i 1509, behandles i kapitlet »Bønner til en såret krop«, og det er Pil Dahlerups fortjeneste både at give dette skrift opmærksomhed og at henføre det til en nordisk, birgittinsk tradition med 15 korsvejsstationer og Jesu moder Maria som forbillede for passionsvandringen, hvori indgår en ny afsluttende opstandelsesstation. Den traditionelle europæiske version består af 14 stationer som afsluttes med Jesu gravlæggelse. Den birgittinske tradition er iagttaget og undersøgt af Alf Härdelin i *I Kristi och hans Moders spår* (2003), og Pil Dahlerup har sammenlignet den svenske tekst med Ghemens tekst: De femten stationer i de to versioner er ikke identiske, men fælles er antallet af stationer og andagtens marianske ramme. Ghemens tekst slutter med gravlæggelsen, men den kommende opstandelse er implicit til stede i Maria og disciple-nes bevidsthed: »the wiste thet tijl wisse at han sculle op staa«. I citatet på s. 336 har Pil Dahlerup læst »Hvo som disse femten steder hver dag [ulæseligt ord] får i sit hjerte med en ren hu og en sand attrå, han skal dø fra verdens elskov og gøres levende i Guds kærlighed«. Hos Ghemen står: »ho som tessæ fæmthen stæder hwer dag yffuer faar i sith hierte ...«, det vil sige: »den som hver dag i sit hjerte gennemgår (farer over) disse femten steder«. I Otto Kalkars *Ordbog til det ældre danske sprog* oversættes opslagsordet »overfare« med »gennemgå«, »overveje«, og en variant til netop dette tekststed citeres: »hwo tessæ xv stæder offuer far i siith hierthæ« fra skriftet *Modus confitendi & De passione Domini* (LN 187; omtalt af Pil Dahlerup under skriftemålsgenrer på s. 239 ff.). Denne fejllæsning ændrer dog ikke ved Pil Dahlerups forståelse af sammenhængen. Meningen er at læseren i sit hjerte, altså åndeligt, skal foretage Jesu passionsvandring på samme måde som hans mor Maria gjorde det fysisk, og det samme verbum bruges da også i kildeteksten om hendes vandring: »saa lenghe [indtil] hun haffde them ywer faret alle samen«.

I kapitlet »Rosenkransen« behandler Pil Dahlerup flere forskellige rosenkranstekster og deres udformning på dansk, særlig udførlige er analyserne af bøn

nr. 241 og 242 i MdB »Velsignet være dit fagre hår« og »Ave, salve, gaude, vale, o Maria« i *Anna Brades bønnebog* (Thott 553 4to, 1497) samt bøn nr. 501 »Ave porta paradisi« i AM 75 8vo. Teksterne sættes ind i deres europæiske (og birgittinske) sammenhæng og sammenlignes med deres latinske forlæg, og deres litterære kvaliteter (oversættelseskompetence, poesi, metrik, brug af metaforer) vurderes og demonstreres. (For fuldstændighedens skyld skal det præciseres her at »Ave porta paradisi« også findes i bønnebøgerne AM 72 8vo og Codex Holmiensis A 29. Hverken i AM 72 8vo eller i AM 75 8vo er teksten dog fuldstændig; i AM 75 8vo mangler begyndelsen af den første krans (stykke 1-19), og i AM 72 8vo er der en lakune i den anden krans; den manglende del i AM 75 8vo er i bøn nr. 501 i MdB bøn trykt efter AM 72 8vo. I listen over danske rosenkranse har Pil Dahlerup sat en parentes omkring AM 75 8vo, nr. 501).

Pil Dahlerup slutter sin analyse af »Ave, salve, gaude, vale, o Maria« med nogle betragtninger over betydningen af bønnetekstens udseende i de to variant-håndskrifter *Anna Brades bønnebog* og AM 75 8vo:

De store initialer giver hilsnerne *Ave, Gaude, Salve, Vale* og *O Maria* en iøjnefaldende stor og smuk placering på bogsiderne. Nr. 436 i AM 75 octavo er en identisk tekst, blot med lidt anden stavemåde. En væsentlig forskel udgør dog de manglende stort udformede initialer. Man ser, hvor meget de betyder, når de mangler (s. 380).

I AM 75 8vo, der ligesom *Anna Brades bønnebog* kan henføres til Maribo Kloster, har bønne med overskriften »Thætæ æfftherskreeffne ær iomfru marie rosen krantz poos danskæ« ganske rigtigt ikke store initialer; de er enten 1-linjede og gennemstreget eller udfyldt med rødt blæk, eller de er blot store med rødt gennemstregede begyndelsesbogstaver. Håndskriftteksten er i øvrigt som normalt i bønnebøgerne skrevet som en sammenhængende tekst og er ikke sat op i afsnit således som den er gengivet i udgaven MdB. I *Anna Brades bønnebog* er teksten også fortløbende. Initialerne er røde, begyndelsesinitialiet efter rubrikken er 2-linjete, mens alle øvrige initialer har 1 linjes højde. Gentagelsesbønne Ave maria (gratia plena) anføres også med rødt. Desuden er nøgleord i teksten understreget med rødt, hvilket er en gennemgående praksis i bønnebogen: Maria, Kristi moder, paradisi, dronning, stjerne, guds ark, blomster osv. Det synes altså som om Pil Dahlerup her har forholdt sig til udgavens tekst med dens konventioner for transponering af kildetekst og ikke til teksten i selve bønnebogen, hvor det snarere er initialernes røde farve end deres størrelse der er betydningsbærende. I udgaven er teksterne sat op i afsnit, og versionen i *Anna Brades bønnebog* er yderligere forsynet med en blank linje mellem hvert afsnit og ekstra store begyndelsesbogstaver gennem hele teksten og ikke kun ved begyndelsen af hver del (jf. MdB, bind 2, s. 146-154).

Den rosenkranstekst (bøn nr. 976) som er overleveret i *Marine Jespersdatters bønnebog* (AM 421 12mo, beg. af 1500-tallet), har Pil Dahlerup karakteriseret

med overskriften »En rosenkrans for de ustadige« (s. 385), fordi det bedende jeg dels beder om hjælp til at tro på kirken og dens fællesskab og at stadfæste troen (»stadelig«), dels karakteriserer sin egen læsning/fremsigelse af psalteren som »ustadelig«, og hun mener at det interessante ved denne tekst ikke er dens litterære kvaliteter, men at »den svenske original er fundet i en bønnebog fra ca. 1500«. Der er dog, som også påvist af Ingela Hedström i ph.d.-afhandlingen *Medeltidens svenska bönböcker* (2009), næppe tale om et egentligt forlæg. Den omtalte svenske bønnebog er Cod. Gävle Ms. 2, der på grundlag af såvel palæografiske som ortografiske kriterier kan dateres til 1520-30'erne, og den indeholder rigtignok en rosenkrans bestående af tre kranser, men der er indbyrdes strukturelle forskelle mellem den svenske bønnebog og *Marine Jespersdatters bønnebog*: Betragtningernes rækkefølge divergerer, nogle betragtninger findes ikke i den ene version, men er medtaget i den anden, og endelig er bønnerne om den bedendes fremførelse af rosenkransen og den tilbedtes modtagelse af bønnerne i den svenske bønnebog anbragt afsluttende efter den tredje krans, mens de i *Marine Jespersdatters bønnebog* står efter hver af de tre kranser. De to bønnebøger kunne dermed tænkes at være samtidige varianter af den samme rosarie-tradition.

Hvad der imidlertid er højst interessant ved »Jomfru Maria og den hellige Trefoldigheds psalter« i *Marine Jespersdatters bønnebog* er dens billedlige og synssanselige dimension. Ingen anden dansk (eller nordisk) bønnebog er bevaret med så mange billeder: i alt 48 små helsides miniaturer. I rosenkransen/psalteren udgør tekst og billede en helhed som er placeret i et opslag således at bønnebilledet/andagtsbilledet står på venstresiden og den tilhørende bønnetekst på højresiden. Hver bøn/betragtning findes således i en dobbeltrepræsentation, som billedlig fremstilling og som bønnetekst. Der refereres direkte fra teksten til billedet, og billederne supplerer teksten og omvendt. Den bedende har således ikke blot haft billeder af Jesu og Maria for »sit indre øje« (s. 350), men hun kunne se på dem i bogen. I den indledende rubriks anvisninger på hvordan kransen skal bedes, siges det »udtrykkeligt, at psalteret skal læses foran et Trefoldighedsbillede, siden et billede af Marias besøg hos Elisabeth« (s. 386), og Pil Dahlerup fortsætter da også: »*Marine Jespersdatters bønnebog*, hvori den danske oversættelse står, er i manuskriptet rigt illustreret, det gælder også afsnittet med Maria-psalteret«. Men billederne er man ikke opmærksom på når man læser teksten efter udgaven MdB hvor de ikke er repræsenteret, men motiverne blot oplistet i håndskriftbeskrivelsen.

Det er et møjsommeligt arbejde at finde paralleller og forlæg til de gammel-danske bønnetekster. Alle de bevarede håndskrevne bønnebøger er forskellige fysiske artefakter fremstillet til brug for enkeltpersoners private andagt, enten af professionelle skrivere eller af brugerne selv. De indeholder derfor forskellige samlinger af udvalgte tekster, men kan være fælles om tekster og traditioner for udvalget af tekster. I kommentarerne til bønnerne i MdB, bind 5, anføres der en del forlæg og paralleller, men ikke til bøn nr. 293 i *Anna Brades bønnebog*; her

har Pil Dahlerup i *Analecta hymnica* (bind 9, s. 216) fundet en latinsk kilde, »Gaude, felix magdalena«. I delafsnittet »En dansk oversættelse« (s. 467-468) sammenligner Pil Dahlerup den danske prosa der »er så fortættet, at den kunne være oversættelse fra lyrik«, med den latinske poesi og konstaterer at oversættelsen er fuldstændig, og at »[f]ordanskningen er ordret med visse småfejl«. En af disse består i at strofe 2a og 2b er byttet om i den danske tekst, og en anden afvigelse at »felix« i strofe 1a er gengivet med »milde«. Pil Dahlerup har i apparatet i *Analecta hymnica* læst at den latinske tekst er overleveret i håndskrifter fra »Vissegrad (Ungarn), Prag og Salisburg (Estland)«, men tekstens »vej til Danmark kan ikke kortlægges på nuværende tidspunkt« (s. 468). Så meget kan dog siges at versionen i *Anna Brades bønnebog* hvad rækkefølgen af teksten i strofe 2a og 2b angår, stemmer med et af de anførte varianthåndskrifter hvor stroferne også er »umgestallt«. Det samme håndskrift har i øvrigt læsemåden »pia« og ikke »felix« i strofe 1a, og i strofe 1b »dulcis advocata«, hvilket svarer til den danske teksts »søde forswarynne« (derimod mangler dette håndskrift strofe 4b, der er oversat i den danske bøn).

Med titlerne på de tematiske kapitler karakteriserer Pil Dahlerup en stor del af den tekstlige produktion i den senmiddelalderlige periode: utopi, europæisk humanisme, historieskrivning, forbøn, rosenkrans. Billedfrontispicerne viser bl.a. det kropslige: Jesu sår i højre hånd som en af Pater noster-perlerne i rosenkransen (fig. 1), det konkrete og hverdagsagtige: den hellige familie optaget af huslige sysler (fig. 2), det trykte medium: *Gutenbergbibelen* 1454-1455 (fig. 3), humanisten: Thomas More (fig. 15). Ambitionen har været at nærlæse alle tekster ved selvsyn, at definere tekster og temaer og at besvare spørgsmålene: Hvorfor er denne tekst blevet til? Hvad er meningen med teksten? Alt set ud fra såvel tekstens ophavsmand/-kvinde som tekstens senmiddelalderlige bruger. En del af denne tekstlæsning fremlægges for nutidige læsere i form af indgående og undersøgende analyser. Man får lyst til selv at gå til kilderne og ser frem til fremtidige bind i serien.

Anne Mette Hansen

Gunnar Sivertsen: *Kilden til Jeppe paa Bierget*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2010. 294 sider, 298 kr. ISBN 978-87-7934-628-4.

Anmeldte afhandling, der udgives med privat og offentlig fondsstøtte fra både dansk og norsk side, præsenterer sig som en »revidert« version af forfatterens disputats, som han december 2006 forsvarede ved Universitetet i Oslo, hvor den skaffede ham den norske doktorgrad (dr.philos). Undersøgelsen foreligger nu – stadig på norsk – som en smukt trykt og udstyret bog med illustrationer, bibliografi og register.

Afhandlingen kan i sit anlæg minde lidt om de undersøgelser, hvormed brdr. Ottosen o. 1970 bidrog til dansk litteraturforskning (Jørgen O.: *J.P. Jacobsens »Mogens«*, 1968; Leo O.: *H.C. Branners tidlige forfatterskab*, 1975 og Klaus Riffbjergs »*Den kroniske uskyld*«, 1977). Opskriften på den type afhandlinger synes at være denne. Forfatteren afgrænser et studieobjekt så snævert som vel muligt, gerne til en enkelt eller et par overskuelige litterære tekster, og sørger samtidig for at have et par hundrede bogsider til rådighed. Herefter leveres en »nytolkning« af genstanden under inddragelse af en overdådighed af hidtil upåagtede detaljer; der redefineres under stadig skærpelse, og der dokumenteres med en ærefrygt-indgydende akribi. Derved frembringes et indtryk af svimlende dybdeboring og en næsten heroisk videnskabelighed, medens forgængere, som er kommet for skade at berøre forfatterens specielle emne, måske på vej andetsteds hen, let bliver til *prügelknaben*, der fremstår som overfladiske dilettanter, for disse bøger med deres »oprydning« på programmet er næsten altid polemiske.

Empirisk udgør dr. Sivertsens primære undersøgelsesgenstand, hvad han kalder »Rahbeks anekdote« (p. 101ff). Betegnelsen dækker, hvad Rahbek selv omtaler som »dette fuldstændige Udtog af Bidermanni Utopia« (*Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter*. Udgivne ved K.L. Rahbek VI, 1806, p. 163), dvs. den ca. 10 små oktavsider store tekst, hvormed Rahbek i sin anførte Holberg-udgave (VI, p. 153-63) på dansk gengiver det *plot*, som Holberg har hentet til »Jeppe paa Bierget« i sin gennem århundreder kendte kilde, nemlig den lærde jesuit Jakob Bidermanns latinsprogede fiktionsværk *Utopia* (1640). Denne bog har i Holberg-forskningen, hvor den hyppigt inddrages, traditionelt været omtalt som »anekdotesamling«, if. Sivertsen med stor uret, skønt bogen vittelig er fuld af anekdoter og anekdotisk stof. Sekundært behandler forfatteren minutøst de påståede ulykker, »Rahbeks anekdote« har afstedkommet inden for senere Holberg-forskning, især i kraft af forskernes manglende opmærksomhed på »Jeppe«-historiens oprindelige kontekst i *Utopia* og deres uberettigede tiltro til nøjagtigheden i Rahbeks gengivelse, som således misforstås og misbruges. Også undertegnede er stedvis på anklagebænken (krediteres dog for »tre sitater på latin«, p. 201, i behandlingen af »Jeppe« og dens mulige kilder i *Professor Holbergs komedier*, 1993, p. 64-70).

I det hele taget hører spørgsmålet om kilden/kilderne til »Jeppe« til Holberg-komparatismens gamle travere. Forhistorien er denne: Holberg vedgår selv, både på latin (nemlig i *Første Levnedsbrev*, Kragelunds udg. 1965, I, p. 234) og dansk (nemlig i »*Just Justesens Betenkning over Comoedier«*, *Samlede Skrifter* II 1914, udg. af Carl S. Petersen, p. 541f), at han har lånt *plottet* (men heller ikke mere!) til »Jeppe« i *Utopia*. Indrømmelsen har vist sig oplagt berettiget, og dermed har sagen været klar. Der har været lidet behov og få anledninger til supplerende. En sådan har gået på forspillet til Shakespeares »*The Taming of the Shrew*« (skr. ca. 1591, tr. 1623), hvilket rejser det ligeledes klassiske, mere generelle problem om Holbergs kendskab til Shakespeare. Holbergs egen udtalelse i epistel 190 om, at »fra *Plauti* Alder ind til Moliere, som gjør en Tiid af 2000 Aar, intet anseeligt Skuespill, som bekiendt er, haver været kommet for Lyset« (Bil-

leskov Jansens udg. III, 1947, p. 23f) synes ikke egnet til at styrke forestillingen herom. Desuden er motivet med »den drømmende bonde«, der bliver »konge for en dag« kendt som vandreanekdote med talrige europæiske og orientalske forgreninger. Under inddragelse af sidemotivet »ond (arrig) hustru« har Jul. Paludan og Hans Brix suppleret kilden hos Bidermann med hhv. Peder Thøgersens moralitet »Comoedia de mundo et paupere« (1607) og det fra tysk oversatte skoledrama »Esthers Komædie« (opført i Nakskov februar 1724, men med oprindelse fra før 1670).

Diskussionen af det bidermannske forlæg for »Jeppe« fik 1957 ny næring gennem tandlæge E. Langagers skrift *Rasmus Andersen paa Een- Øe eller Ludvig Holberg*, som vakte stor opsigt og udløste en polemik, der kunne bringe bogslaget i *Peder Paars* i erindring. Langagers illitterære, men dog respektable profession blev brugt imod ham; Mogens Dam (1897-1979), huspoet ved de ferslevske blade, kommenterede i *Dagens Nyheder* (22.2.1957): »Han flittigen foer om / fra kjender og til kjender / og reent forsømte at / plombere godtfolks tænder«; nu følger Sivertsen trop (rubrikken »En tannlege finner et hull«, p. 189). Hvad tandlægen havde fundet – og erhvervet – var et exemplar af *Utopia* (Köln 1649), som han hævdede indeholdt Holbergs egenhændige marginalier og understregninger, koncentreret omkring de steder hos Bidermann, der notorisk har tjent Holberg som forlæg, ikke mindst til »'Jeppe'-stoffet«, i forbindelse med hvilket bl.a. en kraftig blækstreg på exemplarets p. 216 markerer det eneste sted, hvor en akt-delning i Holbergs komædie har sin pendant *inde* i et afsnit i *Utopias* text! Andre brugsspor peger i retning af bogens benyttelse til (latin-)undervisning, ligesom Langagers boghistoriske redegørelse formår at knytte forbindelse mellem Holberg og baron Rosenørn-Lehn til Oreby, hvis initialer findes i exemplaret. Langagers *découverte* delte som sagt vandene: Brix lod sig efterhånden overbevise, medens Billeskov Jansen fastholdt en – vist mest intuitivt forankret – skepsis; i retrospekt forekommer det nok vigtigst, at landets betydeligste palæografiske autoritet, overarkivar ved Rigsarkivet, dr.phil. Erik Kroman, sagde god for identifikationen af marginaliernes håndskrift med Holbergs (*Acta Philologica Scandinavica* 26,3, 1964, p. 153-78). I 1977 opsummerede Langager polemikken, delvis i form af en munter Holberg-pastiche (*Den satiriske Raptus*), og yderligere en udløber fik debatten med Paul Johansens artikel i Det Kongelige Biblioteks *Magasin* (7. årg., juni 1992, p. 23-32), der beskriver et nyfund af endnu et *Utopia*-exemplar (Dillingen 1691), med omfattende sammenfald med Langagers exemplar mht. brugsspor, der tyder på, at det yngre exemplar har været latinlærerens (dvs. Holbergs eget), det ældre derimod elevens (dvs. Lehns).

Det er altså ganske komplicerede sager, anmeldte forfatter vil »rydde opp« (p. 15) i. Det anførte udtryk findes i afhandlingens første hoveddel (af tre), der formulerer dens program og teser. Andendelen (p. 21-100) leverer alle tilgængelige informationer om Bidermann og en interessant gennemgang af *Utopia* – der nu ikke længer (må) betragtes som anekdotesamling, men som en (sammenhængende) roman om en »dannelsesreise med karnevalsmythos« (rubrik, p. 83).

Værkbehandlingen omfatter ikke blot et udførligt handlingsreferat, men holder også styr på romanens komplekse ramme-struktur med adskillige narrative niveauer: Der er en ydre ramme, hvis jeg-fortæller hedder Bemardinus, og heri fortæller Philippus om sin selvoplevede rejse til Utopia (med karneval og »Jeppe«-handling); derudover er der indskudt en lang række fortællinger af forskellige gener på diverse niveauer.

Efter disse 100 siders præliminaries går det så løs med »Rahbeks anekdote« (p. 101-212). Afhandlingen betragter denne som en manipuleret konstruktion, bevidst udformet som et stykke afrundet folkelig litteratur, løsrevet fra konteksten i *Utopia*, hvorfra partier skrupelløst er kontamineret og selekteret. Rahbeks redaktionelle manøvrer synes, har forfatteren opdaget, styret af, hvilke partier der har deres sidestykke i Holbergs komedie. Det sidste ligger imidlertid allerede i Rahbeks åbent erklærede hensigt, idet han vil »uddrage, hvad Holberg til sit Brug har forefundet« (op. cit., VI, p. 153). Sivertsen går Rahbek tæt på livet i spørgsmålet om dennes intention. Det er et spørgsmål om genre og smag. Han har villet forsvare sin litterære helt Holberg mod især den klassicistisk orienterede teaterkritiker Rosenstand-Goiske (1752-1803), der har frakendt »Jeppe« navn af karakterkomedie og i stedet betegnet den som en farce, if. Rahbek endog »en Pøbelfarce« (op. cit., VI, p. 152). Derfor bliver det i Rahbeks interesse at påvise, hvorledes de træk i komedien, der måske kunne begrunde en sådan negativ vurdering, er de fra Bidermann overtagne, medens karakterkomedie-trækkene skyldes Holbergs originalitet. Det er den samme interesse, der – stadig if. anmeldte afhandling – får Rahbek til at følge det shakespeariske spor så langt, han (trods alt!) gør. Heri har han nemlig set en analogi (snarere end et kildeforhold!) mellem »Jeppe« og »The Taming«, idet begge dramatiske mestre så har opløftet samme folkelige anekdote fra »konge for en dag«-traditionen, oprindelig opstået i tilknytning til Philip af Burgund og for Shakespeare også foreliggende i form af et ældre, anonymt engelsk skuespil med næsten samme titel som hans, til høj kunst, i det mindste en acceptabel efter klassicistisk poetik. Og så havde Shakespeare på Rahbeks tid oplevet den opvurdering på det engelske parnas, som Rahbek tilsigter at skaffe Holberg på det danske. Alt dette har senere Holberg-forskning og -formidling ikke været opmærksom på, når de har benyttet »Rahbeks anekdote« som orienteringsbasis eller værktøj. Dette søges påvist meget udførligt p. 160ff. Dermed fremkommer en kronologisk disponeret mønstring af »Jeppe«-litteraturen, som måske vil vise sig at være afhandlingens *pièce de résistance*.

I et text-tillæg (p. 213-80) synes vi at møde forfatteren i egenskab af oversætter og editionsfilolog, idet ikke helt ubetydelige partier af *Utopia* her lægges frem på norsk i annoteret skikkelse og med originaltextens sidetal i skarpe parenteser. Givet, at vi har at gøre med en disputats, der helt ud i titlen præsenterer sig som en studie i et enkelt værk, ville mange læsere nok forvente, at oversættelse fra dette værk var foretaget af forfatteren og udført efter originalteksten. Ingen af delene er dog tilfældet: Proceduren bag den fremlagte text er – med anerkendelsesværdig frimodighed – beskrevet i afhandlingens første del (p. 17-19), og her

erfarer man til sin overraskelse, at oversættelsen er foretaget på anden hånd, fra tysk, efter Margrit Schusters moderne biglotudgave *Jakob Bidermanns 'Utopia'. Edition mit Übersetzung und Monographie I-II*, Bern 1984, dog således at Sivertsen har formået to venlige latinister, afdøde Mogens Leisner-Jensen og den højst nulevende Karen Skovgaard-Petersen, til at kontrollæse det tysk-norske produkt mod Bidermanns original. Yderligere må det bemærkes, at oversættelsen er selektiv, kun omfatter de dele af *Utopia*-teksten, som har relevans for Holbergs komedie, medens øvrige dele blot gengives i kursiveret referat. Redaktionen er dermed udført efter præcis samme princip, som Sivertsen bebrejder Rahbek at have fulgt! Noterne, hvortil Leisner-Jensen og Karen Skovgaard-Petersen ligeledes har bidraget, har især deres styrke og interesse i de mange klassiker-citater og -allusioner hos Bidermann, der identificeres. I de fire tilfælde, hvor en citatkilde har været søgt forgæves, er det anført explicit. Kun i ét tilfælde synes det samme at være sket for forfatterens latinkyndige hjælpere, som stundom hænder den gode Homer: Da Philippus skal i gang med at fortælle om sin rejse, begynder han med udbruddet: »Fri meg fra å gennemgå denne lidelsen på nytt« (p. 234). Det er en (vist ret indiskutabel?) reminiscens fra det berømte sted i *Æneiden* (2,3), hvor Æneas indleder sin beretning: »Infandum, regina [i. e. Dido], iubes renovare dolorem« – men henvisningen mangler.

En samlet vurdering af Sivertsens afhandling må vel rimeligvis foretages ud fra to synspunkter: afhandlingens filologiske grundlag og afhandlingen som bidrag til Holberg-komparatismen. Om det første har der netop været talt, om det andet kan det siges, at der – vi – nok er nogle, der har overvurderet Rahbeks konstruktion (måske i tillid til at *han* var en habil latinere!) men også, at forfatterens udførlige undersøgelse intet ændrer ved, at Bidermanns *Utopia* også fortsat må gælde som den af Holberg selv vedgåede kilde til stof og handlingsgang i »Jeppe paa Bierget«.

Jens Kr. Andersen

Vigdis Ystad m.fl. (udg.): Henrik Ibsens skrifter, bd. 1-17 i 33 bind. Universitetet i Oslo, i kommission hos H. Aschehoug og Co. (W. Nygaard) 2005-2010. 10.500 + 11.275 sider, 11.990 norske kr. ISBN 978-82-03-18981-4. Enkeltbind sælges parvis, dvs. tekstbind + kommentarbind, 840 norske kr.

Efter omtrent 14 års arbejde og bevillinger på i alt ca. 88 mio. norske kroner foreligger den store udgave af Henrik Ibsens værker og breve nu afsluttet. Planerne for projektet blev fremlagt af Vigdis Ystad i 1997. De første bind blev lanceret op til hundredåret for Ibsens død i 2005-06, og blot fem år senere foreligger nu det sidste. Det er et ganske hurtigt avancement. Til sammenligning er det 32

år siden, at den endnu uafsluttede Strindberg-udgave lagde ud med de første af sine planlagte 72 bind, og 14 år siden de første bind af *Søren Kierkegaards Skrifter* så dagens lys; de sidste af dens 55 bind forventes at udkomme i 2012-13, i øvrigt med et budget, der ligger ca. 20 mio. kr. højere end *Henrik Ibsens skrifter*. Regner man lidt på det, bliver resultatet, at det – rundt regnet – koster omkring 4.000 kr. pr. side at frembringe en stor, videnskabelig udgave, mens salgsprisen for den trykte udgave ligger omkring 50 øre pr. side. De digitale versioner af både Ibsen og Kierkegaard, som følger i kølvandet på de trykte udgaver (og sikkert koster nogle ekstra penge), vil stå til fri disposition. Det er et offentlighedsaspekt og ikke blot en lille sidegevinst ved projekter som disse, at de gennem de elektroniske versioner åbner sig for helt nye brugere, der fysisk kan være placeret hvor som helst.

I anledning af udgaven kan der være grund til at pege på, at projekter som Ibsen- og Kierkegaard-udgaverne ikke kun resulterer i nationale produkter, der tiltrækker sig opmærksomhed internationalt. De vil i vid udstrækning blive oversat eller i det mindste danne grundlag for del-oversættelser til fremmede sprog. Samtidig har de betydet en forpligtende professionalisering af dansk og norsk editionsfilologi, hvor ikke kun erfaringer og systemudvikling vil kunne løftes over fra det ene projekt til det næste; der er simpelthen uddannet en generation af velkvalificerede editionsfilologer, som holder internationalt niveau.

Ibsen-udgaven er en såkaldt *hybridudgave*, der allerede i sit udgangspunkt har valgt at kombinere en bogudgave (HISb) med en elektronisk udgave (HISe), hvis første version lanceres i efteråret 2011 (www.ibsen.uio.no). Den elektroniske udgave kommer til at indeholde alt materiale fra den trykte, men bringer i tillæg hertil *samtlig*e tekstkilder; man vil altså her i fuld længde kunne se alle manuskripter og alle de trykte versioner af teksterne, som udkom i forfatterens levetid. Mens den trykte udgave er en *kritisk* udgave, der sikrer en pålidelig tekst, baseret på førstetrykkene, men med rettelser af diverse fejl, så resulterer det samlede projekt i en *historisk-kritisk* udgave. Tekstbindene i HISb fortegner i sit noteapparat, der står på foden af siderne, kun de varianter, som har haft betydning for udgiverens *rettelser* i teksten, mens HISe vil give mulighed for en parallel, synoptisk visning af alle tekstkilderne til et værk og dermed et systematisk studium af alle former for varianter; desuden vil den åbne for diverse søgninger i teksterne.

Udgaven er ikke den første professionelle Ibsen-udgave. Didrik Arup Seip udgav 1918 i syv meget handy bind de *Samlede digter værker*, og sammen med Francis Bull og Halvdan Koht stod han også for den umiddelbare forgænger for det nye projekt, nemlig *Hundreårsutgavens* 22 bind, der udkom 1928-57. Den var noget ujævn i både tekstetableringen og sin beskrivelse af manuskriptmaterialet og ligeledes i kommenteringen, mens indledningerne var bredt introducerende redegørelser, der beskrev værkernes baggrund og tilblivelse, fra inspiration og idé over selve tilblivelsesprocessen frem til den færdige tekst; reception var endnu ikke i fokus. Indledningerne henvendte sig til den læsende

almenhed, og karakteristisk nok lod de sig uden større problemer senere skille ud og samle i det meget anvendte paperback-bind *Ibsens drama* (1972). I en 75 år senere, aktuel dansk sammenhæng kan man iagttage en lignende konstruktion i den 18-binds H.C. Andersen-udgave, som Det Danske Sprog- og Litteraturselskab udsendte 2003-07, og hvor Klaus P. Mortensens indledninger til de syv afdelinger, som den genreordnede udgave bestod af, ligeledes lod sig samle i den selvstændige udgivelse *Tilfældets poesi. H.C. Andersens forfatterskab* (2007).

Den nye Ibsen-udgave fremstår som en smuk, men også lidt utilnærmelig monolit, uden sprækker, omtrent som Ibsen selv på Erik Werenskiolds bekendte, iskolde billede. De 33 bind er indbundne i en solid, blå shirting, og rækken strækker sig over ca. 170 cm; enkelte bind er henved 8 cm tykke, så det er store klodser at håndtere, ikke mindst på grund af de orienteringsproblemer, der hurtigt melder sig. Det er en anke mod en så stor udgave som den foreliggende, at den er alt for vanskelig at finde rundt i. Det gælder på flere måder.

For det første ganske elementært: I ryggenes titelfelt står der blot *Henrik Ibsens skrifter*; fornedet står bindnummeret, fx 8 eller 8k, idet tekstbind og kommentarbind hører parvis sammen. Titelfelt og bindnumre er sat med guldtryk i en forholdsvis lille grad, og da præget i lærredsbindet ikke er dybt, melder udvisning sig hurtigt: Vogntoget ser ud til at miste nummerpladerne. Og i modsætning til den på mange måder sammenlignelige Kierkegaard-udgave rummer bindsiderne ingen tekst eller information.

Véd brugeren ikke på forhånd, hvilket bind der er brug for, er der således ikke andet at gøre end at forsøge sig frem gennem de 33 bind, og da må man i bindene forbi både smudstitelblad og titelblad for at nå frem til en side med de oplysninger, man søger. Dispositionen har medført, at når udgaven i litteraturlisterne skal henviser til sig selv, sker det med en bemærkning om, at udgaven er uden bindtitler, og at titlerne er taget fra indholdsfortegnelse[r]n[e]!

Der er her yderligere det paradoks, at de orienterende oplysninger findes på bindenes *smudsomslag*. På tekstbindenes omslag både på ryg og side, på kommentarbindene kun på ryggen, fordi siderne her er udnyttet til helsidesillustrationer. Omslagenes flapper kunne fint have været udnyttet til en oversigt over udgavens bind. Dog også her drypper lidt malurt: Hvis man har beholdt de lysegule smudsomslag, må man forlige sig med, at de ikke er forsynet med de bindtal, som de dækker for. Så enten må man tage smudsomslaget af og se på ryggen, eller også må man bladre ind i bindet. Vil man undslippe dilemmaet, er der den uelegante udvej at tilføje bind-tallene med blyant!

Der burde med andre ord enten i bind 1, sidst i hvert bind eller i det afsluttende bind 17, »Utgavens retningslinjer«, have været en hjælpsom guide til, præcist hvor i udgaven læseren finder hvad.

Hovedopdelingen følger et genreprincip, hvorefter bind 1-10 rummer dramatik, bind 11 digte, bind 12-15 breve, bind 16 sagprosa. Det nævnte bind 17 er

ganske tyndt og burde vel efter sit indhold have været et k-bind, men da det er svært at forestille sig et anneks uden et hovedhus, er det blevet ved de 17, rent. Det er en mærkværdighed af samme karakter, at der i kommentarbindenes prosa henvises til fx bind 7t. Den betegnelse figurerer hverken på bindene eller i forkortelseslisterne, og den forklares først i indledningen til bind 17.

For det andet melder orienteringsproblemerne sig i forbindelse med udgavens indholdsfortegnelser og øvrige oplysninger.

I tekstbindene med dramaerne er forholdene enkle, og her går det fint: De ganske få linjer oplyser, på hvilken side teksten til hvert drama begynder, i bind 10 s. 5 fx *John Gabriel Borkman* (s. 7) og *Når vi døde vågner* (s. 167); på 'bagsiden' oplyses i kursiv og med mindre grad på hvilken side, man finder forkortelser. *Mellem* tekst og forkortelser (s. 291) oplyses s. 289, hvem der har ledet arbejdet med teksterne, og s. 290 hvem der har foretaget transskription, kollationering, kodning, kodeudvikling og tekststudering; s. 292 (udgavens sidste side) følger de standardoplysninger, der findes i alle bind, nemlig projektets finansielle bidragydere og værkets redaktionskomité med hovedredaktøren, Vigdis Ystad, i spidsen. Åbner man teksten, oplyses det på 'bagsiden' af deltitelbladene (s. 8 og 168), hvem der har stået for ederingen af teksten og hvilke tekstkilder, der findes til den pågældende tekst.

I det tilsvarende kommentarbind (10k) finder man efter deltitelbladet for *John Gabriel Borkman* en oversigt over indledningens indhold (s. 13-83) og over opdelingen af ord- og sagkommentaren (s. 95-153); s. 154 oplyses det, hvem der har medvirket, dernæst hvem der har sammenskrevet ('ført i pennen') indledningens forskellige dele (det er ikke helt de samme). Tilsvarende for *Når vi døde vågner*, blot står oplysningerne om de medvirkende osv. her ikke på en selvstændig side, men i umiddelbar forlængelse af kommentarens brødtekst (s. 345). Derefter følger en litteraturliste, der spænder over *begge* de tekster, det drejer sig om; den er delt op i 'manuskriptmateriale' og 'trykte kilder'; kilderne viser sig at omfatte alt, hvad der har været anvendt under arbejdet, dvs. samtidige anmeldelser, opslagsværker og ordbøger, primærlitteratur og sekundærlitteratur; her opløses også en række forkortelser, man ikke finder i forkortelseslisten. S. 377 oplyses hvem, der har udført det redaktionelle og tekniske arbejde.

Resultatet er en uoverskuelig struktur, hvor brugeren må slå op flere steder for at finde rundt, og hvor det er vanskeligt at finde frem til præcist hvem, der har udarbejdet og skrevet hvad, og hvad der findes af litteratur om en bestemt tekst. Det går an i bind 10, hvor der blot er tale om to dramaer, men i fx bind 7 omfatter de ca. 40 sider litteraturliste – inklusive det generelle stof – litteraturen om *Samfundets støtter*, *Et dukkehjem*, *Gengangere* og *En folkefiende*.

Et mere løst eksempel er, at 'Oversigt over tekstkritiske tegn, termer og forkortelser' (s. 74) simpelthen mangler i indholdsfortegnelsen i bind 17. Der er lidt for mange af den type problemer i udgaven, som signalerer, at samspillet mellem de redaktionelle led og den grafiske tilrettelægning ikke har været tilstrækkelig tæt. Anmeldelsen vender tilbage til emnet under behandlingen af brevbindene.

Det centrale er jo imidlertid teksterne, og her må det stærkt fremhæves, at der leveres grundigt og betænksomt arbejde. Overordnet vælges førstetryk som den grundtekst, der gengives i udgaven. Forelå teksten ikke trykt i Ibsens egen tid, benyttes manuskript; for enkelte af de helt tidlige tekster må man i mangel af bedre gå til de bevarede sufflørbøger. Det princip, der lægges til grund, er receptionshistorisk orienteret, dvs. at der så vidt muligt vælges den form, hvori teksten for første gang mødte publikum, og denne form behandles konservativt: Der foretages så få rettelser som overhovedet muligt. Det kan være i form af emendationer, hvor den rigtige tekst kan dokumenteres i en anden tekstkilde, fx trykmanuskriptet, eller i form af konjekture, hvor udgiverne foretager en rettelse baseret på eget ræsonnement. Hvis der foreligger flere versioner, som det jo er tilfældet med flere af fx Ibsens dramaer, trykkes disse som regel i umiddelbar forlængelse af hinanden, uanset det brud på kronologien, som det medfører. For digtene sker det samme, blot med en lidt anden ordning, således at *Digte* (1871) naturligvis fremstår som den samling, den var komponeret som.

Alt dette er i udgaven gennemført med præcision og omhu, med systematik og den dokumentation, der giver brugeren mulighed for kontrol og selvsyn. Der er tale om tekstkritisk arbejde på højeste niveau. Særlig grund er der vist til at fremhæve selve tekstkritikken (ved Christian Janss), de tekstkritiske redegørelser (ved Stine Brenna Taugbøl) og endelig manuskriptbeskrivelserne, som Tone Modalsli fra Nasjonalbiblioteket har stået for. Ikke mindst på det sidste område udfoldes en systematik og sættes en standard, som fremover vil blive grundigt studeret og danne forbillede.

Man kan naturligvis diskutere, hvor mange versioner, der skal tages med i HISb, når der er tale om en hybridudgave, der supplerende åbner mulighed for en ubegrænset præsentation i HISe. Her spænder HISb vidt, efter mit skøn for vidt, tydeligst i bind 5 med de diplomatariske gengivelser (i flere farver) af kladder, rettelser og renskrift til den episke version af *Brand*, som aldrig blev udgivet af Ibsen selv.

For at lette præcise henvisninger finder man i tekstbindenes margin tre talsøjler: Udgavens linjetæller, førsteudgavens sidetal og Hundreårsudgavens sidetal. De har alle samme skriftsnit og grad; linjetælleren sidder altid til højre for brødteksten, mens de to sidetællere er placeret i ydermargin; det betyder, at der især i højresidernes margin føres et rigt og for så vidt nyttigt, men unægtelig også lidt uskønt, tredimensionelt tal-liv.

Endelig er der kommenteringen. Den består dels af de initiale kommentarer eller indledningerne, dels af de ord- og sag- (eller verbal- og real-)kommentarer, der knytter sig til bestemte tekststeder. Omfanget af begge typer er meget stort, og er vel det forhold ved udgaven, der har givet anledning til størst diskussion. Man får et lille indtryk af proportionerne, hvis man nævner, at fx Dansklærerforeningens udgave af *Gengangere* har ca. 1 side med punktkommentarer, HIS omkring 70.

Det er udgavens vurdering, at tidsafstanden til Ibsens tekster nu begynder at blive så stor, at det er nødvendigt med en relativt omfattende kommentar, for at

teksterne »kunne gjenopstå med mest mulig av sitt oprindelige meningsinnhold intakt« (bind 17 s. 62); samsvarende henvises der (s. 65) til, at kommentaren ved at pege på fx paralleller og forudsætninger, der kan have været afgørende for tilblivelsen af teksten, kan bidrage til at give udgavens brugere en udvidet opfattelse af, hvilket meningsindhold et tekstafsnit *kunne* have for samtidslæsere, da det første gang udkom.

Vurderingen følges op af det 'tillægsmoment', at Ibsens skuespil opføres langt ud over hjemlandets grænser, og at de mange udenlandske brugere vil have behov for en noget fyldigere kommentar end nordmænd – der igen har brug for flere kommentarer end de danske læsere, der er tættere på Ibsens sprog end dagens nordmænd. Resultatet er blevet en målgruppe på niveau med internationale ph.d.-studerende og desuden den tiltro, at jo fyldigere kommenteringen er, jo længere vil den holde. Fordi den tidslige afstand til teksterne bestandigt øges.

Anmelderen tvivler på synspunktets holdbarhed eller tilstrækkelighed og på dets evne til at begrænse sig selv under realisationen. Det antages, at der findes et oprindeligt meningsindhold, og at det kan reetableres. 'Meningsindhold' er en noget rummelig forestilling, der formentlig kan bestemmes eller fastlægges nærmere på to ret forskellige måder (der i praksis kan supplere hinanden): Dels ad historisk-genetisk vej, hvor forskeren forsøger at kortlægge, hvad forfatteren har intenderet, og hvordan han har arbejdet, dels gennem litterær fortolkning af 'meningen med' den foreliggende tekst; her kan receptionen (herunder forskningen) og dens historie spille en rolle, ligesom fortolkerens aktuelle position kan udfolde sider af tekstens mening, der ikke hidtil er blevet eksponeret; inden for feltet ligger her alt det, der *senere* har bidraget til at give og tilskrive teksten betydning, herunder også historisk betydning. For pointeringens skyld kan man skærpe ræsonnementet og sige, at den afstand til teksten, som tiden øger, den tages tilbage eller forkortes, hver gang vi som læsere og fortolkere henter (ny) betydning ud af teksten og dermed dels ser noget nyt i den, dels gør den aktuel. Når den sidste proces, forkortelsen, ikke længere finder sted eller ophører, så dør teksten, glider ud af kanon og bliver et historisk dokument.

For kommenteringen betyder det, at der altid er to kontekster at betænke: Dels konteksten omkring det ord eller sagforhold, der skal kommenteres, dels den kontekst, som den udarbejdede kommentar skriver sig ind i. Jo rummeligere de to kontekster opfattes, jo mere omfangsrig bliver kommentaren – og det er, hvad der med en næsten centrifugal styrke er på spil i Ibsen-udgaven. Udspilingen af, hvad det er *relevant* at kommentere, ses i de hypotetiske formuleringer ovenfor vedr. meningsindholdet; udspilingen af modtagerkonteksten signaleres med den lidt løse forestilling om udenlandske ph.d.-studerende.

To, efter min opfattelse karakteristiske, eksempler:

I *John Gabriel Borkman* (1896) undlader Foldal at tage en sporvogn for at spare 10 øre, og fordi det er sundt at gå. Kommentaren til sporvognen går over 22 linjer og oplyser om sporvognsdriften i Kristiania, dens linjer, ruter og prispolitik; videre hvor i byen den rentheimske familiegård kunne tænkes at ligge, hvilke

boliger der faktisk lå dér, hvem der boede der, og at Bjørnson opholdt sig dér i 1898, dvs. to år efter stykkets fremkomst. Alt sammen forhold, der gav bebyggelsen en aktualitet, som »ka ha vakt hans [Ibsens] opmærksomhet«. Den type mulige, sandsynlige, trolige, eventuelle antagelser og jævnføringer er der alt for mange af, såvel når det gælder sagforhold, som når det drejer sig om intertekstuelle referencer, der kan bestå i alt fra citat, allusion og påvirkning over jævnføring, sammenligning og lighed til temmelig løse tekstassociationer.

Gælder det ordforklaringer får læseren etymologi og historik i betydeligt omfang, inklusive præcise henvisninger til ikke mindst Molbechs ordbog og ODS, ligesom planter og dyr m.v. præciseres med latinske betegnelser. Under sit ridt på Besseggen ser Peer Gynt brune ørnerygge flyve under sig. Kommentaren oplyser, at ørnen er en rovfugl af familien Accipitridae. De tre arter, der lever i Norge nævnes, inkl. deres latinske navne; de ordnes efter de angivne størrelser på vingefanget, suppleret af oplysninger om, hvad de lever af. Til sidst følger mytologiske referencer.

Efter anmelderens skøn kunne HISb have været lettet for meget af dette stof ved enten at placere det i den elektroniske version eller simpelthen reducere det ud fra snævrere relevanskriterier.

Indledningerne til dramabindene, der som regel er skrevet af Vigdis Ystad og Asbjørn Aarseth (det er ikke altid nemt at finde frem til!), er fyldige og givende. Omfanget ligger som regel på 60-100 sider pr. drama og følger en standarddisposition, der fremgår af del-indholdsfortegnelserne: 1) baggrund, 2) tilblivelse, 3) udgivelse (herunder modtagelseskritikken), 4) oversættelser, 5) opførelse (herunder modtagelseskritikken), 6) tekstkritisk redegørelse og 7) manuskriptbeskrivelse.

Senere reception og kanondannelse inddrages som hovedregel ikke, men der refereres ganske flittigt til den foreliggende forskning inden for emnekrederen. Fremmedsprogede citater oversættes uden videre, og det kan lette en flydende læsning, men også forvirre. Dagen efter opførelsen i december 1879 af *Et dukkehjem* telegraferede Det Kgl. Teaters chef, Edvard Fallesen, til Ibsen i München; med henvisning til Robert Neiiendams teaterhistorie bringes det overstrømmende telegram som citat, på norsk. Hvad der ikke fremgår, er, at Fallesen telegraferede på fransk! Forholdet burde parentetisk have været bemærket, til ære for internationale ph.d.-studerende.

Indledningerne giver i deres faste systematik ikke blot al den baggrundsorientering, man kan forvente, men også lidt til: Ibsen-forskningen er stor og internationalt omfattende, men den er i indledningerne udnyttet og sammenfattet med både overblik og præcision i detaljerne. Tilløb til fortolkning findes, oftest i tilknytning til genreforhold og metriske spørgsmål, men generelt er udgaven på det punkt tilbageholdende. Stoffet lægges til rette for læserne, men fortolkningerne må de selv kaste sig ud i. Det kan måske bedst udtrykkes på den måde, at indledningerne først og fremmest sikrer læserens informationsniveau og dermed afholder læseren fra at foretage fortolkningsmæssige kortslutninger. Man tvinges til at tænke sig om.

Brevsektionen i bindene 12-15, der er redigeret af Narve Fulsås, er disponeret lidt anderledes end dramabindene. For at opnå nogenlunde ensartede bind er beskrivelserne af tekstgrundlag og manuskripter her flyttet til tekstbindene, men holder i øvrigt samme fine niveau. Det har imidlertid medført, at de navne, der forekommer i beskrivelserne, ikke er omfattet af personregisteret i det relevante k-bind.

I de fire brevbinder, der deles ved årstallene 1844-1871-1880-1890-1905, udgives knapt 2.400 Ibsen-breve; heraf er omkring en tredjedel blevet fundet og registreret siden Hundreårsudgaven. Brevene er ordnet kronologisk, men ikke nummererede; det ville dels kunne skabe forvirring i forhold til tidligere udgavers numre, dels vil det i den elektroniske udgave gøre det meget enklere at indplacere nyfundne breve. Allerede under arbejdet med udgaven er der dukket nye breve op, som er placeret i et supplement i bind 15.

Kommentarbindene 12k-15k rummer først og fremmest indledning og punkt-kommentarer; hertil kommer – afgrænset ud fra brevrækken i det pågældende bind – en fylldig oversigt over omtalte personer og en tilsvarende over brevmottagere, delt op i hhv. personer og institutioner. Desuden en ligeledes bind-afgrænset tidstavle, som – selvom den med sin brede klumme og mindre skriftgrad ikke er særligt overskuelig – rummer en mangfoldighed af oplysninger, de fleste af dem snævert relateret til Ibsen, enkelte af generel, historisk-politisk karakter. I alt er tidstavlen på ca. 100 sider, hvilket siger lidt om informationstætheden. Endelig er der en litteraturliste og et personregister. I betragtning af brevsektionens meget brede anlæg og gennemførte karakter kan det undre, at der ikke er blevet plads til et *værkregister*, først og fremmest over omtaler af Ibsens egne værker (hvad siger han selv om fx *De unges Forbund?*), evt. også over andres (hvad siger han fx om *Hamlet?*). Her kunne man have lært noget af de fremragende registre til udgaven af H.C. Andersens dagbøger.

Oversigterne over omtalte personer og brevmottagere er nok værd at fremhæve, mættet som de er med oplysninger om en mængde af periodens store og små aktører. Her er en uhyre omfattende biografisk viden oparbejdet og resumeret, så det ligger lige for at udnytte disse dele som et generelt opslagsværk over personer i det moderne gennembrud. Ganske vist henvises der fra oversigterne til de relevante breve i tekstbindet med dato, hvad der nok kan give anledning til lidt bladren frem og tilbage, til gengæld kan man jo så ud fra datoen gå ind i såvel tekstbindet som kommentarbindet. Søgningen kunne have været afhjulpet lidt, hvis klummetitlen over siderne havde været mere levende, dvs. ud over årstal også havde haft fx en månedsangivelse. Den modsatte søgning – fra tekstbindet til kommentarbindets ord- og sag-kommentarer – går noget nemmere, idet kommentarbindet med fede tal i margin markerer den side i tekstbindet, der kommenteres. I øvrigt er der overvejende tale om sag-kommentarer, og de er generelt mere kontante og mindre vidtløftige end i dramabindene. Vil man direkte fra et brev til beskrivelsen af brevmottagere, må man bladre sig frem og se ned over de relevante sider; også her kunne en mere levende klummetitel have lettet søgningen.

Lidt tungt fungerer det hele, dels fordi de otte bind faktisk er tunge at håndtere (ca. 2 kg pr. stk.), dels fordi registre og beskrivelser af omtalte personer og brevskrivere kun dækker det enkelte binds periode og således parterer de stakkels personer i fire splittede dele; dog beskrives de personer, der først sent dukker op, med tilbagevirkende kraft, ligesom der også gribes fremad, ud over Ibsens livshorison, hvor det forekommer relevant. En samkøring af disse dele og oprettelse af en række elektroniske søgemuligheder må virkelig være et af de områder, hvor HISe vil rumme gevinster sammenlignet med HISb.

Det er udelukkende breve *fra* Ibsen, der trykkes, altså en envejskommunikation, og den amputerende løsning er selvfølgelig med til at øge behovet for kommentering. En væsentlig grund til, at envejsløsningen er valgt, er, at Ibsen og hans familie i vid udstrækning valgte at brænde modtagne breve, og at samlingen af modtagne breve således i udgangspunktet allerede forelå som fragmenter; som bekendt savnes fx de vigtige breve fra Georg Brandes. En anden grund er naturligvis, at omfanget af breve *til* Ibsen ikke desto mindre er så omfattende, at det ville have ført til en meget vanskelig selektion. Hvad Ibsen anbelanger, er ensidigheden imidlertid til at bære, fordi hans kontakter udadtil sjældent udviklede sig til egentlige korrespondancer eller brev-*vekslinger*. Hans brevveksling var spredt, tør og formel, så der er kun sjældent behov for eller lyst til kontinuerlig læsning. Udgaven er derimod både uomgængelig og leveringsdygtig for den læser, der skal finde og kontrollere ordlyden af et enkelt brev og sikre sig forståelsen af dets referencer.

Endelig er der de fyldige indledninger til de fire brevbinder, en fremstilling på omkring 300 sider. Den spænder vidt og er relevant for hele udgaven. Dele af den er da også genbrugt i indledningen til bind 16k, der drejer sig om Ibsens sagprosa. Efter overvejelser over brevgenren og Ibsen som brevskriver er emnerne: Datidens kommunikationsforhold, periodens aviser og tidsskrifter, forlagsforhold, teaterforhold, politiske spørgsmål, tyske forhold i bredere forstand (inkluderende litteratur, teater, kultur, politik og forholdet til Skandinavien) og Ibsen og det moderne gennembrud; hertil kommer i de senere dele Ibsen-receptionen i Skandinavien, Tyskland, England, Frankrig og USA. Desuden er der fine afsnit om forfatterret og den betydning, forholdet fik for Ibsens økonomi, der kortlægges ganske detaljeret – og meget oplysende, også for vurderingen af andre forfatters tilsvarende forhold. Også Ibsens bosteder beskrives, og sammen med tidstavlen er der således mulighed for at følge Ibsens liv ganske tæt, samtidig med at indledningens i bred forstand litteratursociologiske perspektiv fastholder biografien i en større sammenhæng.

Indledningerne kræver tid til sammenhængende læsning, og man risikerer hurtigt at tabe sin tråd tilbage til det enkelte brev, der måske var anledningen, ligesom det kan være vanskeligt at komme fra det enkelte brev til det relevante sted i en af de fire indledninger, der er tale om. I bind 12k kunne man endnu ikke se, hvad indledningen indeholdt, hvorimod bindene 13k-15k har fået tilføjet de del-indholdsfortegnelser, som i høj grad letter orienteringen.

Ibsens digte i bind 11 og sagprosaen i bind 16 har det træk tilfælles, at de rummer flere anonymt publicerede tekster, hvor attributionen er usikker. Fornyet gennemgang har ført til, at flere digte afvises som hidrørende fra Ibsens hånd, omvendt er der fundet fem hidtil ukendte.

Ligesom det var tilfældet i brevbundet, udfoldes der i bind 11 og 16 grundlæggende refleksioner over teksttypen. Hvad er i denne sammenhæng et brev? Hvordan defineres det, og hvad betyder det i praksis? Skal offentlige henvendelser i brevform tages med, og skal fx 200 medunderskrivere noteres sammen med Ibsen? Hvad er en sagprosatext? Skal Ibsens taler med, og hvor går grænsen, når de kun kendes på anden hånd gennem avisreferater og lignende? Vedr. alle disse spørgsmål fremlægger udgaven omhyggeligt sine præmisser og konklusioner. Hertil kommer, at hvad der på det genre-mæssige grundlag ekskluderes som 'andre' Ibsen-tekster, gøres tilgængelige i den elektroniske versions varia-del.

I øvrigt følger opbygningen af bindene 11 og 16 de tidligere bind, men på grund af de mange små tekster er især bindet med digtene ikke nemt at finde rundt i; ligesom det var tilfældet med tidlige versioner af *Brand*, kunne også her en del af materialet have været henvist til den elektroniske udgave. Kommentarbundet til sagprosaen gentager dele af indledningen til brevbundet 12k, men giver i øvrigt et ganske interessant overblik over de dele af periodens æstetik, som den unge Ibsen lærte af og forholdt sig til.

Som helhed er Ibsen-udgaven i sit grundpræg historiserende; overalt fastholdes den historiske kontekst som teksters og breves grundlæggende forståelsehorisont. Pædagogisk tydeligt sagt: Med førsteudgaverne som valg af grundtekst fremstår Ibsens værk som mindre norsk og mere dansk end i så mange senere udgaver. Deraf følger kommentarernes behov for referencer til fx Molbechs ordbog og ODS og for at lægge forklaringerne til rette over for et moderne, norsk – eller internationalt – læsepublikum. Teksternes horisont er den kontekst, hvori påvirkninger og omstændigheder gjorde sig gældende – og (i indledninger og kommentarer) *gøres* gældende. Det er samtidig en videnskabelig udgaves implicite påstand om det materiale og de oplysninger, den fremlægger, at dette er relevant og vigtigt, ja uomgængeligt for forståelsen. Uvidende om det kan man i det mindste ikke være. Stående over for teksterne tænker man, at uden tilegnelse af k-bindet er man inkompetent til at udtale sig om noget i t-bindet. Men som nævnt ovenfor er især de intertekstuelle dele af den kommentering, der udfoldes i Ibsen-udgaven, hverken sikker eller skarp i sin grænsedragning, og der er – set fra en dansk læsers synsvinkel – også en betragtelig redundans i kommenteringen. Holdt sammen med de orienteringsproblemer, udgaven åbenlyst kaster læseren ud i, fristes man et øjeblik til at spørge, om monumentet også er en sarkofag?

Så enkelt synes jeg imidlertid ikke, det forholder sig.

I virkeligheden byder Ibsens centrale dramaer ikke på særligt mange tekstproblemer og kræver som antydnet heller ikke synderligt mange kommentarer. Mange

(danske) læsere vil fint kunne klare sig med den ældre udgave af dramaerne, de har stående. Er der brug for stor akribi, kan man i tvivlstilfælde kontrollere sin tekst ved at gå til HISE, og her også søge de kommentarer, der kunne være brug for, eller orientere sig efter indledningernes klare systematik.

Heroverfor står så, at der aldrig tidligere er set en så god og omfattende Ibsen-udgave. Hvor hver eneste tekstdetalje er systematisk og kritisk efterprøvet og præmisserne for efterprøvningen lagt frem og diskuteret. Hvor hver eneste mulige knast er søgt forklaret, og den historiske sammenhæng og baggrund er beskrevet og forklaret i sin kontekstuelle sammenhæng, den være sig biografisk, forlagsmæssig, teaterhistorisk eller litterær. Hertil kommer en brevdgave, der er så komplet, som man kan forestille sig den, og ledsaget af et personal- og institutionshistorisk apparat, hvis informationsrigdom gør det til en guldgrube for al fremtidig forskning i det moderne gennembruds periode. Med sin gennemførte professionalisme vil HISb blive en uomgængelig referencebasis for al fremtidig Ibsen-forskning.

Per Dahl

Peer E. Sørensen: Vor Tids Temperament. Studier i Herman Bangs forfatterskab. Gyldendal, København 2009. 390 sider, 379 kr. ISBN 978-87-0207-987-6.

Der er glædelig grøde i Bang-forskningen i disse år: Store udgivelsesprojekter som Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs udgaver af *Romaner og Noveller* i 10 digre bind og af *Vekslede Themaer* ved Sten Rasmussen har set dagens lys, ligesom skrifter om forfatterskabet som udtryk for det nye storbyliv i København efter 1870 eller anskuet som udtryk for forfatterens på én gang skjulte og alt for velkendte homoseksualitet. Og nu har man så allerede i nogen tid kunnet glæde sig over Peer E. Sørensens stort anlagte *Vor Tids Temperament. Studier i Herman Bangs forfatterskab*. Undertitlen antyder, at der ikke er tale om en regelret gennemgang af forfatterskabet i kronologisk orden fra først til sidst, med ligelig vægtning af de enkelte værker. Snarere kunne jeg fristes til at karakterisere bogen som et fyldigt essay, der bestemmer tabserfaringen og Bangs ambivalente holdning hertil som et centralt moment i hans (liv og) forfatterskab og afprøver dette synspunkts holdbarhed gennem en række analyser af skiftende udførelser. Dette sker imidlertid i en stort set kronologisk orden, der alligevel giver læseren mulighed for at skaffe sig et overblik over forfatterskabet fra først til sidst, altså dog en art »udvikling«. Fiktionsprosaen er i fokus, med solide sideblik til journalistikken, mens Bangs lyrik og aforismer m.v. stort set lades uomtalt. En sådan kompositionsform, der jævnlig knytter tråden tilbage til og genopfrisker det grundlæggende synspunkt, giver mulighed for at fordybe sig i enkelte

kapitler for sig (og de har det nok med at lukke sig om sig selv), men rummer også risiko for en del gentagelser. Et såre nyttigt register over citerede og omtalte værker og breve (s.372ff.) viser, hvilke værker der især har kaldt analytikeren på banen: *Haabløse Slægter*, *Stuk* og *De uden Fædreland* med *Vekslende Themaer* og *Realisme* og *Realister* samt *Tine* og *Ludvigsbakke* i anden række.

Inden for rammerne af den antydede komposition fremstilles forfatterskabet i tre indbyrdes forbundne spor: Dels et æstetisk, der følger Bangs livslange teoretiske og praktiske arbejde med realismen som modernitetens centrale æstetiske udtryk, smidigt nok til at rumme såvel det tidlige forfatterskabs naturalistiske anslag som den senere impressionistiske fase fra og med midten af 1880'erne og endelig den dystert betydningsladede »allegoriske« realisme, som i Peer E. Sørensens terminologi karakteriserer især de sidste store romaner; dels et historisk spor, der skal placere Bang som den centrale skikkelse i moderniteten; og dels, endelig, et personligt spor, der skal pejle Bangs intense brug af egne livserfaringer, kunstnerisk frigjort i forhold til den håndgribelige, bagved liggende virkelighed.

Efter en »Indledning« (s.13-32), der i hastige strøg tegner Bang som (iøjnefaldende) figur i sin tids Købehavn, endvidere omridsene af det fiktive prosaforfatterskab og dets basis i en fundamental oplevelse af kaos, fulgt op af et par gennemgående motiver i forfatterskabet (forholdet til storbyen og moderen) og endelig af et psykologisk og dybdepsykologisk portræt af den Proteus-agtige Bang, der ikke var for fastholdere, er læseren klar til det store kap. II (»Nuets Ægtefælle«, s.33-112), hvor et af afhandlingens hovedslag skal leveres. Det gælder bestemmelsen af digterens og digtningens rolle i den ny tid, i »moderniteten«, i første omgang med særlig vægt på digterens rolle i den moderne journalistik. Dagbladenes blomstring i 1800-tallets sidste årtier ses som udtryk for modernitetens gennembrud, og derfor, hedder det, blev forfatterne journalister. Andre mulige forklaringer som fx mæcenvæsenets aftagende rolle eller den ændrede kulturstøtte efter 1849, da jo også Bondevennerne var rykket nærmere til fadet, får mindre vægt. Væsentligt er i det følgende dels bestemmelsen af journalistikken som et eksperimentarium for den unge Bangs stilistiske bestræbelser, længe før de for alvor slog igennem i hans digtning, dels af de fællestræk, der forener Bangs digtning og journalistik – det fælles stof i den moderne verden – og de æstetiske ligheder mellem disse afsnit af forfatterskabet, men også de slående forskelle: den positive eller optimistiske holdning i journalistikken til forhold, som digtningen tegner et negativt billede af. Som afslutning på sine betragtninger over Bangs forhold til journalistikken kan Peer E. Sørensen anstille en fin sammenligning mellem J.P. Jacobsen og Bang: Skønt begge såkaldte impressionister understreger Jacobsens stil altid det litterære, mens Bangs er »et ekkorum for det ikke-litterære« (s.44).

Derefter sættes Bang i litteratursociologisk sammenhæng, idet den ændrede kunstnerrolle efter 1870 kommer under luppen. Skønt den gamle tids normer holdt sig et godt stykke op i 1900-tallet – tænk blot på P. Hansen med fleres ener-

giske forsøg i deres litteraturhistorier m.v. på at inddæmme og undertiden ligefrem fortie det moderne gennembruds eksistens eller på den rolle, som fx E. Blaumüllers digtning spillede et stykke op i 1900-tallet – måtte tidens digtere dog leve på den ny tids vilkår, dvs. på markedets. Et tilbageblik på den gamle tid før 1870 viser de gyldne tider, hvor pålidelige digtere fik relativt vellønnede stillinger som professorer, teaterdirektører m.v. (de fleste såkaldte professorer var nu kun »titulære«, dvs. ulønnede). Hvis man medregner folk som Chr. Bredahl eller Claudius Rosenhoff og for den sags skyld Carl Ploug, som bare havde det held at være på det vindende hold, får billedet imidlertid nuancer af mørkere tone. Mange af disse forhold må efter mit skøn ses i lyset af den status, som poesien havde frem til ca. 1750 som en »skøn Videnskab«, altså del af den lærde verden, mens de bildende kunster sorterede under de »skønne Kunster«, altså som en art finere håndværk. Denne forskel kan – med undtagelser – spores langt op i tiden: Digtere rekrutteredes blandt sønner af embedsmænd (dvs. præster, fx Bang, Pontoppidan, Gjellerup), mens billedkunstnere rekrutteredes i håndværkerkredse.

Dette kapitels bestemmelse af den unge kritikers tofronts-krig mod til den ene side den gamle tid og dens repræsentanter, til den anden side Brandes-fløjens krav om problemdebat i litteraturen, er meget givende. Og når vi kommer til, hvad Bangs realisme-program indebærer en detail, tjener fine Goldschmidt-citater (s.60, 71) til at tegne den gamle tid, mens grundigt analyserede citater fra *Tine* og *Sommerglæder* viser det nye. Det kunne nok give appetit på mere, men Peer E. Sørensen er lidt karrig, når det gælder citering fra Bangs fiktionsprosa, mens hans kritiske prosa (forord, breve, kritiske artikler) får tilmålt betydelig plads.

Med et rask skifte til det historiske spor får vi nu et kapitel om Bangs læsning af dansk og nordisk samt ikke mindst europæisk litteratur i samtid og nærmeste fortid. Alt i et sådant kapitel kan selvfølgelig ikke være nyt, men det rummer et fortrinligt overblik. Dog kunne læsere med nærværende anmelders temperament (der næppe er vor tids) måske nok drømme om en bredere og præcisere dokumentation af påstanden om H.C. Andersens eminente betydning for Bangs stil end 5-6 linjer fra *Vekslende Themaer* 1880, nogle kritiske stykker af Edvard Brandes og Vilhelm Andersen samt et udsagn fra den ikke altid pålidelige Chr. Houmark. Det store kapitel II om »Nuets Ægtefælle« rummer endnu afsnittet om »Realismens blik« (s.98-109), der med inddragelse af den klassiske stilistikks begreber formulerer højst interessante iagttagelser af »Realisme som mærkværdiggørelse« og demonstrerer den idiosynkratisk opfattede detalje i Bangs fiktionsprosa via nærlæsninger af fortællerrollen i *Sommerglæder* og især »Irene Holm«. Inddragelsen på dette sted af Guy de Maupassants synspunkter på den realistiske forfatters teknik, som havde været trykt i *Ny Jord*, viser endnu en gang Bangs nøje føling med bevægelserne i den samtidige europæiske litteratur – og Peer E. Sørensens opmærksomhed herpå.

I kapitel III om »Selvfremstillinger« bevæger forfatteren sig ind i den biografisk-psykologiske litteraturforskning. Selvfremstilling er, hedder det, nødvendig

for en moderne, realistisk kunst, og Bang var dybt afhængig af det reservoir af erindringsstof, som han disponerede over; digtning er memoireskrivning, fremgår det af forordet til *Tine*, men jo i fortolkning. Overalt i Bangs forfatterskab kan man finde træk, hentet ud af hans biografi, men det er nu ikke enhver læser givet at gennemskue uden hjælpeklider som fx Paul Nørreslets udredninger af Bangs adresser og »ruter« i udgaven af *Stuk* (1987). Når det siges (s.117), at det næppe er muligt at forstå bl.a. Herluf Berg i *Stuk* uden kendskab til Bangs seksuelle dispositioner, kan man vel gerne medgive, at en sådan indsigt kan åbne op for en forståelse, men skulle det virkelig være den eneste mulige - forståelsen? Spørgsmålet om samspillet mellem liv og digt forbliver dog ikke et spørgsmål om biografisk-psykologisk granskning, men tilføres dels et generelt tidsperspektiv i betragtninger over det sene 1800-tal som »Nervøsitetsens Aarhundrede«, dels et genreæstetisk perspektiv, idet spændingen mellem fiktion og virkelighed i *Det hvide Hus* og *Det graa Hus* analyseres som udtryk for Bangs eksperimenterende omgang med genrekonventionerne.

I kapitel IV om »En Literatur, som vil Sandheden« flyttes slagmarken til det større litteraturhistoriske felt, idet Bang sættes i relation til den ældre danske romantradition. Peer E. Sørensen polemiserer her mod et par sammenhængende paradigmer i dansk litteraturvidenskab: dels at dannelsesromanen (Goethe, Goldschmidt) er dominerende og normsættende frem til 1870, dels at realismen først slår igennem i og med det moderne gennembrud. Det er da sandt, at man mindes tider, hvor der udvistes en forbløffende adræthed, når det gjaldt om at få hvad som helst til i det mindste at minde om noget i en dannelsesroman. Men at dansk litteraturvidenskab skulle have lukket øjnene for en dansk realisme før 1870, holder vist ikke. Vilhelm Andersen spenderede et kapitel om »Dansk Realisme« i sin bog om Topsøe (1922) på at trække en linje fra Blicher og Poul Møller over Goldschmidt og Schack frem til Herman Bang uden at gøre særlig stads ud af Georg Brandes og hans naturalisme; heller ikke i »Dansk illustreret Litteraturhistorie« er 1870 et afgørende skel, det ligger ved 1850. Lignende forløb tegnes hos John Chr. Jørgensen i *Den sande kunst* (1980), og i et conference-bidrag (IASS 1986) ærgrede Sven Hakon Rossel brandesianerne med betragtninger af lignende art. Adskilligt mere kunne nævnes. Efter en analyse af Andersens *Kun en Spillemand* som vidnesbyrd om opbrud fra dannelsesromanens harmoni, inspiceres *Haabløse Slægter* som en desillusionsroman med en lignende fastholdelse af den ydre romanform som i Andersens roman, men aldeles uden dannelsesroman og med dragning mod dekadencen. Bangs senere og mere radikale eksperimenter med romanen belyses efterfølgende i analyser af arkitekturen i *Stuk*, et værk godt på vej mod den hovedpersonløse (storby)roman, mens lillebyen danner ramme om handlingen i *Sommerglæder*, der udnævnes til den første danske kollektivroman, sågar uden egentligt kollektiv, men med sideblik til Pontoppidans *De Dødes Rige*. Nærværende læser glæder sig ikke mindst over Peer E. Sørensens analyser af Bang-tekster, der ellers sjældent kommer under luppen.

I kapitel V, der bærer overskriften »Melodramaer«, er Peer E. Sørensen på spor af stemninger og tilstande i Bangs tekster, der giver mindelser om såvel den ældre romantiske som den yngre symbolistiske prosa, der med sin naturbesjæling og dekadence ligger fjernt fra den realisme, Bang ellers havde på programmet. »Det er, som om det fortalte behøver en dybde dimension for overhovedet at kunne fortælles«, hedder det (s.180). Og ligeledes: »Bangs realisme er hyperkompleks allerede fra begyndelsen« (smst.). Det store eksempel er »Irene Holm«, hvor fortælleren optræder som den sympatiske tolker af tilværelsens lidelse og elendighed. Hovedpersonen er ikke bare en talentløs danserinde med forskruede ideer, men et offer for livets destruktive uorden – afhandlingens bærende idé. I en fintmærkende analyse, der når ned i interpunktoriske detaljer, afdækker Sørensen den oscillation mellem ironi og patos, der er fortællingens nerve. En viden om Bang, som har været fremme før, får her en ny, stimulerende belysning, der må kunne blive igangsættende for nye (og gamle!) læsere. Et vue over Bangs omgang med tragedien og det tragiske i forfatterskabet som helhed viser overhovedet, at de ikke har nogen plads i Bangs verden, der snarere tenderer i retning af det melodramatiske. Med et af de udblik til den europæiske samtid, der er en væsentlig styrke ved Peer E. Sørensens skrift, kastes her lys over periodens franske melodramer, denne genres afsmittning på såvel den dramatiske genre som forskellig prosafiktion, også i Danmark, og i den forbindelse på de femme fatale motiver, der satte deres præg på den unge Bangs produktion – og igen på hans gamle dage.

Kap. VI om »Livets statister« tager fat om et af de faste numre i Bang-forskningen, hans skildringer af excentrikere og stille eksistenser, der er indbyrdes nært beslægtede, idet excentrikeren (fx primadonnaen) drømmer om en (illusorisk) idyl derhjemme, mens den stille eksistens, der lever netop der, længes ud. Analyse-eksempler er dels »Frøkenen«, hvor ekkoet af H.C. Andersens stil hævdes at være »endog særdeles hørligt« (s.209) – men kunne det ikke vises hvordan og hvorledes? – og »Frøken Caja«, der ligeledes beretter om forsagelse, grå ked-sommelighed og monoton vanetilværelse, mens den ældre litteratur felt jo mest havde været de store lidenskaber. Dels, og især, analyseres *Ludvigsbakke*, der under sin tilblivelse på et tidspunkt synes at have tenderet til at blive en roman om så hæmningsløst dominerende mødre (og svigermødre), at den skulle have haft titlen »Mødre«, men titlen blev altså *Ludvigsbakke*, der vel også mere centralt indfanger drømmen om den tabte idyl som forfatterskabets grundtema. Man kunne måske her indføje, at også spisestedet »Rørholm«, der danner rammen om Idas kortvarige, kranke lykke i romanens anden del, for samtidige læsere også kunne rumme mindelser om en tabt idyl (et yndigt gartneri af dette navn ved søerne), der var blevet tilintetgjort af den voksende urbanisering siden ca. 1870. Analysen munder ud i et socialhistorisk afsnit om sygeplejerskernes stilling i tiden med den pointe, at Ida Brandts triste tilværelse er placeret midt i disse moderne tildragelser, uden at hun forstår noget deraf. Fra dette historiske spor svinger Peer E. Sørensen afsluttende til det biografiske spor ved at inddrage Bangs

eget ophold på Kommunehospitalets 6. afdeling med en overraskende detaljeret gennemgang af hans sygejournal. Bang fokuserer imidlertid, påpeger Sørensen, ikke (som især Amalie Skram) på patienterne og deres sygdomsverden, men lader grænsen mellem galskab og normalitet nedbrydes. Det er verden, der er syg, og romanen toner ud til akkompagnement af de syges dystre skrig, der kan forekomme underjordiske, men det er kun 'som om'.

I kap. VII om »Mentale landskaber« leveres en analyse af det topografiske element i Bangs digtning. Naturdigter blev han jo aldrig, men en skildrer af landskaber med spor af menneskelig erfaring. Peer E. Sørensen vil mene, at Bangs tekster er fattige på topografiske detaljer, men i tekster som *Stuk* og *Ludvigsbakke* er de dog til at få øje på. Med et godt udtryk karakteriserer Sørensen Bangs landskabsskildringer som »betydningstopografi«: de er altid ramme om menneskelige erfaringer og for så vidt en videreførelse af en romantisk tradition, men i anden toneart. Storbyen (og dvs. København) er Bangs tumleplads, hans personer især middelklassefolk med provins-fortid, derimod kun perifert underklassen og dens miljøer. Ikke den moderne industri, men det moderne forlystelseliv drager ham. Menneskeliv og byliv smelter her sammen og er, påpeger Peer E. Sørensen, noget nyt i litteraturen. I romanpersonernes drømme og dagdrømme møder vi imidlertid den håbløst illusoriske forestilling om en svunden idyl, som – også den – ender med at blive afskrevet i Bangs forfatterskab. Det er centrale dele af dansk identitet, der jo var konstrueret op gennem 1800-tallet med det danske landskab som en vigtig byggeklod, der sættes på spil, ja over styr. Fastholdt blev det som bekendt af andre frem til og langt forbi 1900. Et eftersyn af centrale værker fra *Haabløse Slægter* til *De uden Fædreland* viser, hvordan Bangs tabte barndomsland næsten altid er netop romantikkens evigt sommerlige Danmark, endda an- og overskuet på klassisk maner fra en høj. Hvordan dette billede destrueres og endeligt nedbrydes, påvises klart og tydeligt. Mødet mellem gamle livsformer og det moderne liv vises endelig i en oplagt analyse af *Sommerglæder*, der giver anledning til at inddrage også den vitalisme, som efterhånden tegner til at blive et hovedstrøg i dansk litteratur (og mere end det) efter det moderne gennembrud, men som Bang dog synes at have kunnet holde sig fri af, i hvert fald frem til sin tidlige død. Ej heller som journalist var Bang nogen større natur- og landskabsskildrer, som det fremgår af Peer E. Sørensen væsentlige analyse af den berømte Klitmøller-reportage (1880), der viser den unge Bang »kritisk mod den syge slægt, han selv og hans kunstneriske aktivitet kommer fra« (s.268); men den tone fastholdt han jo ikke i sin journalistik.

Man kan da med Peer E. Sørensen sammenfattende konstatere, at mens romantikkens landskab var sommerlyst – og vitalismens ligeså – drages Bang i sine tilsvarende tekster mod det hemmelighedsfulde, skumrende halvmørke. I det sidste hovedkapitel, kapitel VIII, der benævnes »Jeg som lever i Europa«, følges endelig Bangs forgæves forsøg på efter 1900 at skabe sig en position som europæisk forfatter. Skønt æstetisk mislykkede underkaster Peer E. Sørensen de to sidste romaner indtrængende analyser, da de »er vigtige for forståelsen af hele

hans forfatterskab, og fordi de handler om afgørende ideologiske, politiske, æstetiske og kulturelle problemstillinger ved indgangen til det tyvende århundrede« (s.285). Bangs hjemløshed ude som hjemme beskrives under biografiske, kulturhistoriske og psykologiske synsvinkler, med særlig opmærksomhed på hans seksuelle disposition med deraf afledte problemer. En bredt anlagt redegørelse med (også polemisk) afsæt i skrifter af Henning Bech og Wilhelm von Rosen og med omfattende inddragelse af Bangs *Gedanken zum Sexualitätsproblem* betoner den nøje forbindelse mellem exil og homoseksualitet, men munder ud i en klar afvisning af nordmanden Øystein S. Zierners påstand om en homotekstualitet, der skulle gøre homoseksualiteten til selve nøglen til forfatterskabet, dets anliggende i ét og alt; endog i den store analyse af forfatterskabets mest homoseksuelt prægede værk, *Mikaël*, afvises dette område som tema i bogen, men tilstås dog en rolle som »et mycelium, der har sine tråde overalt i tekstens tematik« (s.320) – en metafor hentet fra svamperiget. Det store kapitel munder ud i en højst interessant analyse af *De uden Fædreland*, en undergangsbog, der viser den uldstændige hjemløshed og undergang, som er afhandlingens grundidé. Til betegnelsen af den stil, Bang skaber på sin vej bort fra den radikale impressionisme, indfører Peer E. Sørensen som nævnt begrebet »allegorisk realisme«. Tilløb til den ses i *Stuks* facader og gadeleben og i undergangsstemningerne i *Tine*, *Ludvigsbakke* og flere steder, dens fulde udfoldelse i landskabers og lokaliteters dødlignende præg i *De uden Fædreland*: »Landskabet er til for at være et tegn for lidelse og undergang« (s.347). Med disse afsluttende stilistiske bestræbelser nærmede Bang sig så den form for prosafiktion, det tidligere forfatterskab betegner et opbrud fra.

Det vil være fremgået, at Peer E. Sørensens afhandling belyser adskillige emner, der kendes fra tidligere forskning; de sættes imidlertid i nye og stimulerende sammenhænge. Det vil ligeledes være fremgået, at man ikke står over for et metodisk ensopret skoleridt, men over for en flersidig tilgang til emnet, hvis skiftende synspunkter imidlertid går indbyrdes godt sammen. Indtrængende tekstanalyser og placeringer af forfatterskabet i større socialhistoriske og komparative sammenhænge stimulerer til læsning eller genlæsning og (fornyet) overvejelse. Når det gælder dokumentation af de hævdede synspunkter, kan man (jeg) imidlertid nok savne en bredere citering fra Bangs fiktionsprosa, mens tendensen i høj grad peger i retning af at citere Bangs hensigtserklæringer vedrørende sin kunst (i fortaler, breve, kritiske artikler) snarere end af den kunstneriske praksis i sig selv. Vægten ligger således i betydelig grad på relationen forfatter-værk. Vedrørende citeringspraksis i øvrigt må man formode, at Sørensens citering af Bangs fiktionsprosa uden markering af ny linje med indrykning skyldes pladshensyn (og dermed økonomi), men den giver jo kun et mådeligt billede af Bangs – allerede ved første, umiddelbare blik – sprælske prosa. Et par fejlцитeringer: Franz Panders »Forbauselse« er ikke »bedrøvet«, men »bedøvet« (s.181); mindre afvigelser af især ortografisk art ses i citaterne fra »En dejlig Dag« (s.197) og »Charlot Dupont« (s.204).

Man kan også fundere over, om Sørensen i forbindelse med bestemmelsen af Bang som sin tids betydeligste eksperimentator i fiktionsprosaen og en i adskillige sammenhænge skandaleombrust person, altså eneren Bang, er tilbøjelig til at gøre sin helt mere isoleret eller mere enestående, end tilfældet faktisk var. Var han fx virkelig ene om at plædere for et europæisk udsyn (s.353), når man betænker fx de delte synspunkter på Slesvigs forhold til Danmark tidligt i århundredet? Måtte han virkelig her i landet »kæmpe for selv den mindste anerkendelse i sin levetid« (s.5)? Intet fås vel gratis på det niveau, der her er tale om, men anerkendelsen i tidens anmeldelser blev dog mærkbart venligere efter ca. 1900; Herman Bang delte vistnok, når det gælder publikums velvilje, i høj grad skæbne med sine samtidige forfattere efter ca. 1900, som påvist i sin tid af Sven Møller Kristensen, samtidig med at han nedtonede den impressionisme, der på et tidspunkt havde været publikum for voldsom. Og gik salget af *Mikaël* virkelig så bedrøveligt som antydnet (s.319)? 1. oplag sidst i marts 1904 på 3000 eksemplarer og 2. oplag først i oktober samme år er vel ikke så sløjt.

Værkets afsluttende registre er prisværdige. Godt nok kan det forekomme lidt upraktisk, at Bangs romaner i serien »Danske Klassikere« ikke er indført regulært i bibliografien, og enkelte navne og titler (von Rosen, Henning Bech, *Vor Tid*) synes smuttet i navneregisteret og/eller fortegnelsen over anvendt litteratur. Men fortegnelsen over citerede og omtalte værker og breve er såre nyttig og bidrager i høj grad til den praktiske nytteværdi af Peer E. Sørensens værk. I det hele taget bør denne anmeldelse ikke munde ud i det muggent pernittengryned. Der er tale om et skrift præget af betydelig lærdom, omfattende viden om det litterære og socialhistoriske landskab, hvori Bang med fordel kan placeres, og med et rigt udbud af inspirerende tekstlæsninger.

Flemming Conrad

Jens Bjerring-Hansen og Torben Jelsbak (red.): Boghistorie. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2010. 212 sider, 198 kr. ISBN 978-87-7934-128-9.

Boghistorie var før i tiden først og fremmest en disciplin der blev dyrket ved forskningsbibliotekerne, tæt forbundet med deres behov for katalogisering og bogbeskrivelse. Det var et udpræget empirisk foretagende, ikke voldsomt tynget af teoretiske refleksioner. Det har ændret sig i de sidste 40-50 år. Den moderne boghistorie er en selvbevidst, teoretisk disciplin med stærkt fodfæste på universiteternes litterære og historiske institutter. Det er et fagfelt der kan være svært at afgrænse. Det har forgreninger i så forskellige fag som mediestudier, antropologi, editionsfilologi og lærdomshistorie. Boghistorien dækker i princippet produktion af skrift til alle tider og alle steder, og den interesserer sig såvel for konkrete detaljer i skrift, bogbind og papir som for bogmarkedets

økonomi, læsning og læsere og andre sociologiske og ide- og mentalitetshistoriske emner.

Mangfoldigheden til trods er der en række grundlæggende indsigter og synsvinkler som kan siges at karakterisere den nye boghistorie. En del af dem er formuleret af franske og angelsaksiske teoretikere i 1980'erne og de tidlige 1990'ere, og det er et udvalg af dem der præsenteres i dansk oversættelse i antologien *Boghistorie*, udgivet af Jens Bjerring-Hansen og Torben Jelsbak.

Antologien indgår i serien *Moderne Litteraturteori*, som udkommer på Aarhus Universitetsforlag. Serien præsenterer bind for bind en række moderne litterære teorier i form af et udvalg af centrale programmatisk tekst oversat til dansk (seriens bind om genrer anmeldtes i *Danske Studier* 2010). At konteksten for antologien *Boghistorie* således er litteraturteoretisk, afspejler sig i udgavernes indledning, hvor forholdet mellem boghistorie og litteraturvidenskab står i fokus: Boghistorie er, som det forklares (s. 10), ikke en litteraturteori i snæver forstand. Den beskæftiger sig ikke med at »afdække litteraturens særlige karaktertræk – det, der gør litteratur til litteratur, til forskel fra andre tekster«. Det er tværtimod et boghistorisk anliggende at fremhæve hvordan tekster af enhver art indgår i historiske, kulturelle og sociale sammenhænge. Og i den forstand, fremhæves det videre, har boghistorien del i de senere årtiers »return to history« i litteraturvidenskab. Boghistorien kan, med sit »mediespecifikke perspektiv, (...) skærpe litteraturvidenskab« og medvirke til at revurdere »fundamentale litteraturvidenskabelige begreber og kategorier som tekst, forfatter og læser« (s. 12).

Som det første essay i bogen står Robert Darntons programmatisk »Hvad er Boghistorie?« (»What is the History of the Book?«) fra 1982. Her lancerer Darnton sin indflydelsesrige model over kommunikationskredsløbet og illustrerer det med et casestudy om en fransk provinsboghandler og hans ganske hårdhændede manøvrer for at komme til at forhandle et af oplysningstidens hovedværker, Voltaires *Questions sur l'Encyclopédie* (1770ff) i de tidlige 1770'ere. Det er altså ikke bogen som genstand, endsiges tekst, der interesserer Darnton, men de implicerede aktører i kommunikationskredsløbet. En anden vinkel anlægger det næste essay, der har samme klassiske status, nemlig D.F. McKenzies »Bogen som udtryksform« (»The Book as an Expressive Form«) fra 1986. McKenzies udgangspunkt er bibliografien, og det vil sige den konkrete fysiske bog. Bibliografien ser han som tekstsociologi. Herved distancerer han sig udtrykkeligt fra den traditionelle analytiske bibliografi med dens puristiske bogbeskrivelser og manglende interesse for sociale og historiske omstændigheder – og ikke mindre skarpt tager han afstand fra nykritikken og dens insisteren på at eliminere forfatterintentionen. Ligesom Darnton, men altså med et bibliografisk udgangspunkt, fremhæver han de involverede aktører. I det næste essay, Gérard Genettes »Paratekster« (»Introduction«) fra 1987, er fokus fortsat på bogen som objekt. Genettes ærinde er at gøre opmærksom på hvordan vores læsning og percipering af en tekst altid er styret af de andre tekster som ledsager den i form af kommentarer, forord, ti-

telblad etc. – samt af de tekster som ledsager teksten uden for bogen såsom forhåndstaler, anmeldelser, korrespondancer, dagbøger. Alle disse tekster kalder Genette under ét for paratekster. I forlængelse af paratekst-begrebet lancerer Jerome McGann i det følgende essay, »Tekster og Tekstualiteter« (»Texts and Textualities«) fra 1991, begrebet bibliografiske koder. Hermed forstår han de ikke-sproglige elementer ved en tekst – fx papir, skrifttype, indbinding, pris – som også har betydninger, også indgår i »tekstualiteten«. I bogens eneste skandinaviske bidrag, »Forfattere og forlæggere« (»Författare och förläggare. Om litteraturvetenskap och förlagshistoria«) fra 1994, diskuterer Johan Svedjedal de mangfoldige relationer der kan udfolde sig mellem en – skønlitterær – forfatter og hans forlægger. Essayet sætter således fokus på én af de mange med-aktører i kommunikationskredsløbet, forlæggeren, og hans rolle i den litterære tilblivelsesproces, og tilsvarende er det en anden sådan aktør, nemlig læseren, der er omdrejningspunkt i Roger Chartiers »Læserfællesskaber« (»Communautés de lecteurs«) fra 1992, som understreger mangfoldigheden i ældre tiders læsepraksisser. Endelig udvides blikket i det sidste og yngste essay, Peter D. McDonalds »(Post)teoretiske litteraturhistorier og forestillinger om bogen« (»Ideas of the Book and Histories of Literature: After Theory?«) fra 2006, hvor bibliografiske koder og publikationsformer ses i et globalt perspektiv.

De udvalgte essays fungerer glimrende sammen. De refererer til hinanden på kryds og tværs, og de belyser fra forskellige vinkler den nye boghistories centrale indsigt »at teksters materielle form og mediet i bred forstand er medskabere af mening, at man med andre ord ikke kan adskille bogen som fysisk genstand fra bogen som kommunikationskanal og bærer af litterært eller æstetisk indhold« (s. 10), at »de historisk variable og kreativt medskabende faktorer (...) indebærer, at betydningen af en tekst aldrig er entydig og stabil« (s. 38), sådan som det koncis er formuleret i bogens indledning af de to redaktører.

Der er for størstedelens vedkommende tale om skelsættende tekster af nogle af den nye boghistories *founding fathers*. At have dem samlet og præsenteret kompetent på dansk er et værdifuldt bidrag til dansk humaniora. De tre oversættere – Morten Visby der har oversat fra engelsk, Rolf Reitan der har taget sig af de to franske bidrag, og Solveig Daugaard der har oversat Svedjedals svenske tekst – har stort set haft held til at omsætte de syv essays til et godt og flydende, akademisk dansk, omend man fornemmer, især i oversættelsen af Genette, at det let krukke akademiske fransk byder på særlige udfordringer. Nogle af teksterne er ikke gengivet i deres helhed, og overspringelserne er markeret med [...], dog uden at omfanget af dem er nærmere angivet.

I den meget læseværdige indledning giver de to redaktører et rids af den nye boghistories historie og væsentlige temaer. De fremhæver med rette de to vigtigste danske bidrag til feltet, Henrik Horstbølls *Menigmands Medie* (1999) og Charlotte Appels *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (2001), men burde nu også have fundet plads til at nævne at der faktisk allerede eksisterer en grundig, omend ikke splinterny introduktion til den nye boghistorie på dansk,

nemlig Charlotte Appels forskningsoversigt i *Fund og Forskning* fra 1993 – ligesom Henrik Horstbøll, på engelsk, i 2003 gav et rids af nye danske bidrag på feltet i *Nordisk tidskrift för bok- och bibliotekshistoria* (begge er dog nævnt i bibliografien).

Indledningen udmærker sig i øvrigt ved at trække lidt længere tråde ud i boghistoriens grænseegne end de syv essays selv gør – fx til editionsfilologi og tysk receptionsteori. Men hvad jeg alligevel kan savne i indledningen, og i bogen som helhed, er et lidt bredere boghistorie-begreb. Alle de syv essays tager udgangspunkt i den trykte, skønlitterære bog i Europa i det 18.-20. århundrede – det sidste essay dog med videre geografisk udblik. Selv om nogle af deres teoretiske pointer har bredere gyldighed, er der aspekter af boghistorien som ikke figurerer i denne bog, såsom den gradvise skriftliggørelse af middelalderens europæiske samfund, overgang fra håndskriftkultur til trykkekunst og den moderne digitale medierevolution. Alle disse felter har bestemt også affødt væsentlige begrebsdannelser og teoretiske diskussioner. Elizabeth Eisensteins banebrydende afhandling *The Printing Press as an Agent of Change* fra 1979 er nævnt *en passant* og kun for en enkelt af sine indflydelsesrige, og til dels kontroversielle, pointer. Eisensten har i høj grad været med til at inspirere diskussioner om fænomenet »print culture« og mere generelt om medieskift og spillet mellem nye medier (skriften, trykkekunsten, de digitale medier) og sociale, kulturelle, kognitive og intellektuelle forandringer. Disse diskussioner får man ikke nogen fornemmelse af i denne bog, og naturligvis skal den heller ikke prøve at afspejle boghistorien i al dens mangfoldighed. Blot kunne indledningen tydeligere have tilkendegivet at boghistorien, også som moderne forskningsdisciplin og teoridannelse, dækker et bredere spektrum end de udvalgte essays giver indtryk af. Men under alle omstændigheder fungerer *Boghistorie* glimrende som introduktion til nogle af de væsentlige temaer i den moderne boghistorie.

Karen Skovgaard-Petersen